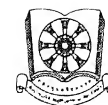

วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

กองทุนอริยมรรค

เพื่อคนรักหนังสือดี

เพิ่มภูมิปัญญาไทย และพัฒนาชีวิตจิตใจ

วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม

© พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-91702-7-X

พิมพ์ครั้งที่ ๙ : พฤศจิกายน ๒๕๔๖

๒,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย : กองทุนอริยมรรค
โทร. ๐-๒๖๒๒-๑๘๐๕

พิมพ์ที่ : บริษัท ธรรมสาร จำกัด
โทร. ๐-๒๒๒๑-๒๕๗/๐

ออกแบบปก : สดพร อังศุภาณิช
วิชาฯ สามัคคิยคณิต

สมทบทุนค่าจัดพิมพ์ เล่มละ ๑๐๐ บาท

คำปรารภ

ลักษณะอย่างหนึ่งของความเป็นพระพุทธศาสนา คือเน้นความเป็นทางสายกลาง ทั้งในทางปฏิบัติและในทางความคิด เพื่อความพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความมีชีวิตที่ดำรงแบบยั่งยืน โดยผ่านทางการศึกษาด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนให้มีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามวิธีแห่งอริยมรรค หรือทางดำเนินชีวิตที่ประเสริฐมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติกลางๆ ที่ไม่ตึงเกินไปและไม่หย่อนเกินไป

ในการฝึกฝนพัฒนาตน กระบวนการคิดถือเป็นจุดเริ่มของสัมมาทิฐิหรือความเห็นชอบ ซึ่งเป็นองค์แรกของอริยมรรค หากรู้จักคิดและคิดถูกต้องก็จะนำไปสู่การคิดเป็น พุดเป็น และทำเป็น อันเป็นปัจจัยชักพาให้มรรคองค์อื่นๆ สมบูรณ์ด้วย และการดำเนินชีวิตก็จะถูกต้องดีงามทั้งหมด

ความรู้จักคิดหรือคิดเป็น และคิดถูกวิธีนี้ เป็นปัจจัยที่เกิดจากภายในตัวบุคคล ซึ่งโดยรวมจะอิงปัจจัยภายนอกคือความมีกัลยาณมิตรที่ดี ช่วยชักนำชี้ช่องทางให้ ได้แก่ การมีพ่อแม่ญาติพี่น้องที่ดี มีครูอาจารย์ที่ดี มีมิตรสหายที่ดี และมีสื่อต่างๆ ที่ดี ที่เป็นแหล่งป้อนข้อมูลความรู้ที่ถูกต้องเป็นประโยชน์แก่สติปัญญาของผู้พัฒนาตน

ธรรมบรรยายใน “วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม” เล่มนี้ พระเดชพระคุณหลวงพ่อพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของความรู้จักคิดและคิดเป็นผ่านการพิจารณาทำในใจโดยแยกบายซึ่งภาษาธรรมเรียกว่า โยนิโสมนสิการ นั้น มีกระบวนการคิดหรือระบบคิดที่เป็นหัวใจหลักใหญ่อยู่ ๑๐ วิธีเป็นอย่างน้อย ที่เป็นแกนนำของการ

พัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น อันจะเกิดประโยชน์แก่การดำรง
ชีวิตอย่างแท้จริงของผู้ที่สนใจที่จะพัฒนาตน โดยนำเอามาศึกษาและ
ประพฤติปฏิบัติตามอย่างถูกต้องครบถ้วนทุกวิธี ตามกำลังศรัทธาด้วย
ความเที่ยงตรงไม่ประมาทเฉพาะตน

กองทุนอริยมรรค ใคร่ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ
หลวงพ่ोज้าคุณเป็นอย่างสูงมา ณ ที่นี้ ในความมีเมตตากรุณาอนุญาต
ให้กองทุนฯ ดำเนินการจัดพิมพ์ออกเผยแพร่ได้ตามกุศลเจตนาโดย
วัตถุประสงค์ของกองทุนอริยมรรค

ศีล สมาธิ ปัญญา
กองทุนอริยมรรค

อนุโมทนา

คุณประมวล ยั่งยืน ในนามของกองทุนอริยมรรค แจ้งขออนุญาต
พิมพ์หนังสือ รวม ๕ เล่ม คือ

๑. พุทธธรรม (ฉบับเดิม)
๒. วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม
๓. ข้อคิดเพื่อชีวิตและสังคม เล่ม ๑ และ ๒
๔. สิทธิมนุษยชน: สร้างสันติสุข หรือสลายสังคม
๕. นิติศาสตร์-รัฐศาสตร์-เศรษฐศาสตร์ แนวพุทธ

เพื่อเผยแพร่ให้กว้างขวางออกไป อาตมภาพขออนุโมทนาตาม
ความประสงค์ เพราะเป็นการช่วยกันแผ่ขยายความรู้เข้าใจธรรมให้
อำนวยการประโยชน์สุขแก่พหุชน ตามคติแห่งพระพุทธรุจิยา

สิทธิในการพิมพ์เผยแพร่เฉพาะครั้ง ได้มอบให้เปล่า ตามที่ได้
ขออนุญาตเฉพาะกรณี สำหรับการพิมพ์ครั้งนี้ เพื่อเป็นการเพิ่มพูนกุศล
แห่งธรรมทานให้ทวีขึ้นตามลำดับกาล

ขอบุญจริยาที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญ จงอำนวยผลเพื่อความดำรงมั่น
แห่งพระสัทธรรม และเพื่อประโยชน์สุขของมหาชนยั่งยืนนานสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๘ ตุลาคม ๒๕๔๖

หนังสือนี้ ไม่มีค่าลิขสิทธิ์ แต่เพื่อให้เนื้อหาสาระของหนังสือถูกต้อง
แม่นยำ ท่านผู้ใดศรัทธาประสงค์จะพิมพ์เผยแพร่ ขอให้ติดต่อขอรับต้น
แบบหนังสือฟรี จากวัดญาณเวศกวัน ต.บางกระพิก อ.สามพราน
จ.นครปฐม ๗๓๒๑๐ แล้วนำไปดำเนินการจัดพิมพ์เองตามแต่เห็นควร

สารบัญ

คำปรารภ	
อนุโมทนา	
วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม	๑
ความนำ :	๓
ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี	๓
ฐานะของความคิด ในกระบวนการของการศึกษา	
หรือการพัฒนาปัญญา	๙
ก) จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา	๙
ข) กระบวนการของการศึกษา	๑๑
ค) ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มของการศึกษา	๑๖
ง) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และ	
ความคิดที่เป็นการศึกษา	๑๙
ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ	๒๕
ความหมายของโยนิโสมนสิการ	๓๑
วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ	๔๑
๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย	๔๓
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ	๔๕
๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์	๔๘
๔. วิธีคิดแบบอริยสัจ/คิดแบบแก้ปัญหา	๕๔
๕. วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์	๕๘
๖. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก	๖๘

๗. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม	๗๕
๘. วิธีคิดแบบไร้คุณธรรม	๗๘
๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน	๙๑
๑๐. วิธีคิดแบบวิเศษชาติ	๑๐๑
สรุปความเพื่อนำสู่การปฏิบัติ	๑๓๑
เตรียมเข้าสู่มัชฌิมาปฏิบัติ	๑๓๙

ภาคผนวก

พระรัตนตรัย ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค	
และเป็นที่รวมของการปฏิบัติตามมรรค	๑๔๓

บันทึกพิเศษท้ายเล่ม	๑๔๘
วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสัจ	
กับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์	๑๔๙

เชิงอรรถ	๑๕๔
----------	-----

วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม

ความนำ

ฐานะของความคิดในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี

คนเรานี้จะมีความสุขอย่างแท้จริง ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง คือจะต้องปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิตของตนเอง และต่อสภาพแวดล้อม ทั้งทางสังคม ทางธรรมชาติ และทางวัตถุโดยทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี คนที่รู้จักดำเนินชีวิตได้ถูกต้องย่อมมีชีวิตที่ดีงาม และมีความสุขที่แท้จริง ซึ่งหมายถึงการมีความสุขที่เอื้อต่อการเกิดมีความสุขของผู้อื่นด้วย

อย่างไรก็ตาม การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องหรือการปฏิบัติถูกต้อง ต่อสิ่งทั้งหลายอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นการพูดแบบรวมความ ซึ่งถ้าจะให้มองเห็นชัดเจน จะต้องแบ่งซอยออกไปเป็นการปฏิบัติถูกต้องในกิจกรรม ส่วนย่อยต่างๆ ของการดำเนินชีวิตนั้นมากมายหลายแง่หลายด้าน ดังนั้น เพื่อเสริมความเข้าใจในเรื่องนี้ จึงควรกล่าวถึงการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านทั้งหลาย ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่ประกอบกันขึ้นเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น หรือการกระจายความหมายของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น ออกไปให้เห็นการปฏิบัติถูกต้องแต่ละแง่แต่ละด้านที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น

การดำเนินชีวิตนั้น มองในแง่หนึ่งก็คือ การดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้อยู่รอด หรือการนำชีวิตไปให้ล่องพ้นสิ่งบีบคั้นติดขัดคับข้องเพื่อให้เป็นอยู่ได้ด้วยดี การดำเนินชีวิตที่มองในแง่นี้ พูดอย่างสั้นๆ ก็คือ การแก้ปัญหา

รู้จักคบหา รู้จักเสวนา ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุก็หมายถึงการ**รู้จักกิน รู้จักใช้** ง่ายๆ ว่า **กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนาเป็น คบคนเป็น**

จะเห็นว่า การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดีนั้น ครอบคลุมถึงการปฏิบัติถูกต้องที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตนั้นมากมายหลายแง่หลายด้านด้วยกัน กล่าวโดยสรุป คือ

- ก) ในแง่ของการล่วงพ้นปัญหา ได้แก่ การแก้ปัญหาเป็น
- ข) ในแง่ของการทำกรรม ได้แก่ การคิดเป็น พูดเป็น/สื่อสารเป็น ทำเป็น
- ค) ในแง่ของการรับรู้ ได้แก่ การดูเป็น ฟังเป็น ตมเป็น ลิ้มเป็น สัมผัสเป็น คิดเป็น
- ง) ในแง่ของการเสพหรือบริโภค ได้แก่ การกินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนาหรือคบหาเป็น

การปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตอย่างทีกล่าวนี้นี้ รวมเรียกว่า **การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง** หรือ **การรู้จักดำเนินชีวิต** พูดให้สอดคล้องกับถ้อยคำที่ใช้ข้างต้นว่าดำเนินชีวิตเป็นและชีวิตที่ดำเนินอย่างนี้ ได้ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ดั่งตามตามนัยแห่งพุทธธรรม

บรรดาการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ เหล่านี้ อาจพูดรวบรัดได้ว่า **การรู้จักคิด หรือ การคิดเป็น** เป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ทั้งนี้ด้วยเหตุผลมากมายหลายประการ เช่น

ในแง่ของการรับรู้ ความคิดเป็นจุดศูนย์กลางที่ข่าวสารข้อมูลทั้งหมดไหลมาชุมนุม เป็นที่วินิจฉัยและนำข่าวสารข้อมูลเหล่านั้นไปปรุงแต่งสร้างสรรค์และใช้การต่างๆ

ในแง่ของระบบการกระทำกรรม ความคิดเป็นจุดเริ่มต้นที่จะ

นำไปสู่การแสดงออกทางกายและวาจา ที่เรียกว่าการพูดและการกระทำ และเป็นศูนย์บัญชาการ ซึ่งกำหนดหรือสั่งบังคับให้พูดจาและให้ทำการไปตามที่คิดหมาย

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างระบบทั้งสองนั้น ความคิดเป็นศูนย์กลางโดยเป็นจุดประสานเชื่อมต่อระหว่างระบบการรับรู้กับระบบการทำการ กล่าวคือ เมื่อรับรู้เข้ามาโดยทางอายตนะต่างๆ และเก็บรวบรวมประมวลข้อมูลข่าวสารมาคิดปรุงแต่งแล้ว ก็วินิจฉัยสั่งการโดยแสดงออกเป็นการกระทำทางกายหรือวาจา คือพูดจาและทำการต่างๆ ต่อไป

พูดรวมๆ ได้ว่า **การคิดถูกต้อง รู้จักคิด หรือ คิดเป็น** เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องทั้งหมด เพราะเป็นหัวหน้าที่ชี้แนะ นำทางและควบคุมปฏิบัติถูกต้องในแง่อื่นๆ ทั้งหมด เมื่อคิดเป็นแล้วก็ช่วยให้พูดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น ช่วยให้ดูเป็น ฟังเป็น กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น และคบหาเสวนาเป็น ตลอดไปทุกอย่าง คือดำเนินชีวิตเป็นนั่นเอง จึงพูดได้ว่า การรู้จักคิด หรือคิดเป็น เป็นตัวนำที่ชักพาหรือเปิดช่องไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องหรือชีวิตที่ดั่งตามทั้งหมด

ลักษณะสำคัญที่เป็นตัวตัดสินคุณค่าของการรู้จักทำ หรือทำเป็น ก็คือ ความพอดี และกรณีทั่วๆ ไป “รู้จัก-” “-เป็น” กับ “-พอดี” ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกัน การรู้จักทำหรือทำอะไรเป็นก็คือ ทำสิ่งนั้นๆ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลสำเร็จที่ต้องการตามวัตถุประสงค์หรือทำแม่นยำ สอดคล้อง ตรงจุด ตรงเป้า ที่จะให้บรรลุจุดหมายอย่างดีที่สุดโดยไม่เกิดผลเสียหายหรือข้อบกพร่องใดๆ เลย พุทธธรรมถือเอาลักษณะที่ไร้โทษไร้ทุกข์และเหมาะสมที่จะให้ถึงจุดหมายนี้เป็นสำคัญ จึงใช้คำว่า “พอดี” เป็นคำหลัก ดังนั้น สำหรับคำว่าดำเนินชีวิตเป็น จึงใช้คำว่า **ดำเนินชีวิตพอดี** คือ ดำเนินชีวิตพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย

แห่งการเป็นอยู่อย่างมีความสุขที่แท้จริง

การดำเนินชีวิตพอดี หรือการปฏิบัติพอดี เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** ซึ่งมีความหมายเป็นอันเดียวกันกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม กล่าวคือ **มรรค** หรือ**อริยมรรค** ที่แปลสั้นๆ กันมาว่า มรรคาอันประเสริฐคือ ทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม ล้ำเลิศ ปราศจากพิษภัยไร้โทษ นำสู่เกษมศานต์และความสุขที่สมบูรณ์

พุทธธรรมแสดงหลักการว่า การที่จะดำเนินชีวิตให้ถูกต้องหรือมีชีวิตที่ดีงามได้นั้น จะต้องมีการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งได้แก่กระบวนการที่เรียกว่า **การศึกษา** พุทธอย่างสั้นที่สุดว่า **มรรคจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยสิกขา** การคิดถูกต้อง รู้จักคิด หรือคิดเป็น เป็นตัวนำของชีวิตที่ดีงามหรือมรรค ฉะนั้น การฝึกฝนพัฒนาความคิดที่ถูกต้อง ให้รู้จักคิด หรือคิดเป็น ก็เป็นตัวนำของการศึกษาหรือสิกขา ฉะนั้น

ในกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนคือการศึกษา เพื่อให้มีชีวิตที่ดีงามนั้น การฝึกฝนความรู้จักคิด หรือคิดเป็น ซึ่งเป็นตัวนำ จะเป็นปัจจัยชักพาไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ตลอดจนความเชื่อถือถูกต้องที่เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** ซึ่งเป็นแกนนำของชีวิตที่ดีงามทั้งหมด และการพัฒนาสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำในกระบวนการของการศึกษานั้นก็คือสาระสำคัญของการพัฒนาปัญญา ที่เป็นแกนกลางของกระบวนการพัฒนาตน ที่เรียกว่าการศึกษานั้นเอง

การรู้จักคิดหรือคิดเป็นนั้น ประกอบด้วยวิธีคิดต่างๆ หลายอย่าง การฝึกฝนพัฒนาความรู้จักคิดหรือคิดเป็น ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตนหรือฝึกฝนพัฒนาบุคคลตามแนวทางของวิธีคิดเหล่านั้นหรือเช่นนั้น

ฐานะของความคิด ในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา

ก่อนจะพูดกันต่อไปในเรื่องวิธีคิด ขอทบทวนความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของความคิดในกระบวนการของการศึกษา โดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญาที่เป็นแกนกลางของการศึกษานั้นก่อน

ก. จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา

ตัวแท้ของการศึกษา คือการพัฒนาตนโดยมีการพัฒนาปัญญาเป็นแกนกลางนั้น เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แกนนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริง เรียกสั้นๆ ว่า **สัมมาทิฐิ** เมื่อรู้เข้าใจ คิดเห็นดีงาม ถูกต้องตรงตามความจริงแล้ว การคิด การพูด การกระทำ และการแสดงออกหรือปฏิบัติการต่างๆ ก็ถูกต้องดีงาม เกื้อกูล นำไปสู่การดับทุกข์ แก้ไขปัญหาได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้ารู้เข้าใจคิดเห็นผิด มีค่านิยม ทศนคติ แนวความคิดที่ผิดที่เรียกว่ามิจฉาทิฐิ แล้ว การคิด การพูด การกระทำ การแสดงออก และปฏิบัติการต่างๆ ก็พลอยดำเนินไปในทางที่ผิดพลาดด้วย แทนที่จะแก้ไขปัญหาดับทุกข์ได้ ก็กลายเป็นก่อทุกข์สั่งสมปัญหาให้เพิ่มพูนร้ายแรงยิ่งขึ้น

สัมมาทิฐิ นั้น แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ทศนะ ความคิดเห็น แนวความคิด ทฤษฎี ความเชื่อถือ ความนิยม ค่านิยม จำพวกที่เชื่อหรือยอมรับการกระทำและผลการกระทำของตน หรือสร้างความสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน พูดอย่างชาวบ้านว่า เห็นชอบตามคลองธรรม เรียกสั้นๆ ว่า **กัมมัสสกา สัมมาทิฐิ** เป็น **สัมมาทิฐิระดับโลกีย์** เป็น **ขั้นจริยธรรม**

๒. ทศนะ แนวความคิด ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันหรือตามที่มันเป็น ไม่เอนเอียงไปตามความชอบความชังของตน หรือตามที่อยากให้มีมันเป็นอยากไม่ให้เป็นมันเป็น ความรู้ความเข้าใจสอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งธรรมดา เรียกสั้นๆ ว่า **สังขานุโลมิกญาณ** เป็น **สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ** เป็น **ขั้นสังขธรรม**

มิจฉาทิฐิ ความเห็นผิด หลงผิด ก็มี ๒ ระดับ เช่นเดียวกันคือ ทศนะ แนวความคิด ค่านิยม ที่ปฏิเสธความรับผิดชอบไม่ยอมรับการกระทำของตน กับความไม่รู้ไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามสภาวะ หลงมองสร้างภาพไปตามความอยากให้เป็น และอยากไม่ให้มันเป็นของตนเอง

อย่างไรก็ดี กระบวนการของการศึกษาภายในตัวบุคคลจะเริ่มต้นและดำเนินไปได้ ต้องอาศัยความติดต่อกับสภาพแวดล้อมและอิทธิพลจากภายนอกเป็นแรงผลักดัน หรือเป็นปัจจัยก่อตัว ถ้าได้รับการถ่ายทอดแนะนำชักจูง เรียนรู้จากแหล่งความรู้ความคิดที่ถูกต้อง หรือ รู้จักเลือก รู้จักมอง รู้จักเกี่ยวข้อง พิจารณาโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิด สัมมาทิฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ถูกต้อง หรือมีการศึกษาแต่ตรงข้าม ถ้าได้รับถ่ายทอด และนำชักจูง ได้รับอิทธิพลภายนอกที่ไม่ถูกต้อง หรือ ไม่รู้จักคิด ไม่รู้จักพิจารณา ไม่รู้เท่าทันประสบการณ์ต่างๆ ก็จะทำให้เกิด มิจฉาทิฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา

โดยสรุป แหล่งที่มาเบื้องต้นของการศึกษา เรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ** มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปัจจัยภายนอก** เรียกว่า **ปรโตโมสะ** แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอน อบรม แนะนำ ชักจูงไปในทางที่ดีงาม

๒. **ปัจจัยภายใน** เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แปลว่า การทำในใจ โดยแยกกาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น

ในทำนองเดียวกัน แหล่งที่มาของการศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา ที่เรียกว่าปัจจัยแห่งมิจฉาทิฐิ ก็มี ๒ อย่างเหมือนกัน คือ **ปรโตโมสะ** เสียงบอกจากภายนอกที่ไม่ดีงาม ไม่ถูกต้อง และ **อโยนิโสมนสิการ** การทำในใจไม่แยกกาย การไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น หรือการขาดโยนิโสมนสิการนั่นเอง

ข) กระบวนการของการศึกษา

ได้กล่าวแล้วว่า แก่นนำแห่งกระบวนการของการศึกษา ได้แก่ สัมมาทิฐิ เมื่อมีสัมมาทิฐิเป็นแก่นนำและเป็นฐานแล้ว กระบวนการแห่งการศึกษาภายในตัวบุคคลก็ดำเนินไปได้ กระบวนการนี้แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอนใหญ่ๆ เรียกว่า **ไตรสิกขา** (สิกขา หรือหลักการศึกษา ๓ ประการ) คือ

๑. การฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ เรียกว่า **อธิศีลสิกขา** (เรียกกันง่าย ๆ ว่า **ศีล**)

๒. การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต เรียกว่า **อธิจิตตสิกขา** (เรียกกันง่าย ๆ ว่า **สมาธิ**)

๓. การฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้แก้ไขปัญหไปตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่างๆ ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน เรียกว่า **อธิปัญญาสิกขา** (เรียกกันง่าย ๆ ว่า **ปัญญา**)

หลักการการศึกษา ๓ ประการนี้ จัดวางขึ้นไว้โดยอาศัยหลักปฏิบัติที่เรียกว่า วิธีแก้ปัญหของอารยชนเป็นพื้นฐาน วิธีแก้ปัญหแบบอารยชนนี้ เรียกตามคำบาลีว่า **อริยมรรค** แปลว่า ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ อริยมรรคนี้มีองค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาหรือรายละเอียดของการปฏิบัติ ๘ ประการ คือ

๑. ทศณะ ความคิดเห็น แนวความคิด ความเชื่อถือ ทศณคตินี้ค่านิยมต่างๆ ที่ตั้งตามถูกต้อง มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัยสอดคล้องกับความเป็นจริง หรือตรงตามสภาวะ เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** (เห็นชอบ)

๒. ความคิด ความดำริไตรตรอง หรือคิดการต่างๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นไปในทางสร้างสรรค์ประโยชน์สุข เช่น คิดในทางเสียสละ หวังดี มีไมตรี ช่วยเหลือเกื้อกูลและความคิดที่บริสุทธิ์ อิงสัจจะ อิงธรรม ไม่เอนเอียงด้วยความเห็นแก่ตัว ความคิดจะได้จะเอา หรือความเคียดแค้นชิงชัง มุ่งร้ายคิดทำลาย เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** (ดำริชอบ)

๓. การพูด หรือการแสดงออกทางวาจา ที่สุจริต ไม่ทำร้ายผู้อื่น

ตรงความจริง ไม่โกหกหลอกลวง ไม่ส่อเสียด ไม่ให้ร้ายป้ายสี ไม่หยาบคาย ไม่เหลวไหล ไม่เพ้อเจ้อเลื่อนลอย แต่สุภาพน้อมนวลชวนให้เกิดไมตรีสามัคคีกัน ถ้อยคำที่มีเหตุผล เป็นไปในทางสร้างสรรค์ก่อประโยชน์ เรียกว่า **สัมมาวาจา** (วาจาชอบ)

๔. การกระทำที่ดีงาม สุจริต เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายกัน สร้างความสัมพันธ์ที่ดีงาม ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ทำให้สังคมสงบสุข คือ การกระทำหรือทำการต่างๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่เป็นไปเพื่อการทำลายชีวิต ร่างกาย การทำลายทรัพย์สินของผู้อื่น การลวงละเมิดสิทธิในคุ้มครองหรือของรักของหวงแหนของผู้อื่นเรียกว่า **สัมมากัมมันตะ** (กระทำชอบ)

๕. การประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** (อาชีพชอบ)

๖. การเพียรพยายามในทางที่ตั้งงามชอบธรรม คือ เพียรหลักเว้น ป้องกันสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรละเลิก กำจัดสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างสรรค์สิ่งดีงามหรือกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรส่งเสริมพัฒนาสิ่งดีงามหรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เพิ่มพูนเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนเพียบพร้อมไพบุลย์ เรียกว่า **สัมมาวายามะ** (พยายามชอบ)

๗. การมีสติกำกับตัว คมใจไว้ให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำในเวลาหนึ่งๆ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน ระลึกได้ถึงสิ่งที่ตั้งงาม สิ่งที่เกี่ยวข้องเป็นประโยชน์ หรือธรรมที่ต้องใช้ในเรื่องนั้นๆ เวลานั้นๆ ไม่หลงไหลเลื่อนลอย ไม่ละเลยหรือปล่อยตัวเผอเรอ โดยเฉพาะสติที่กำกับทันต่อพฤติกรรมของร่างกาย ความรู้สึก สภาพจิตใจ และความนึกคิดของตน ไม่ปล่อยให้อารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่วยุมาจุดกระชากให้หลุดหลงเลื่อนลอยไปเสียเรียกว่า **สัมมาสติ** (ระลึกชอบ)

๘. ความมีจิตตั้งมั่น จิตใจดำเนินอยู่ในกิจในงานหรือในสิ่งที่กำหนด (อารมณ์) ได้สม่ำเสมอ แน่วแน่เป็นอันหนึ่งอันเดียว สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวกหวั่นไหว บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ไม่หม่นวล ไม่คลาญ ไม่เครียดกระด้าง เข้มแข็ง เองาน ไม่หดหู่ท้อแท้ พร้อมทั้งจะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดี เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** (จิตมั่นชอบ)

หลักการศึกษาคือ ๓ ประการ หรือ ไตรสิกขา นั้น ก็จัดวางรูปขึ้นโดยมุ่งให้เกิดขึ้นตามหลักปฏิบัติแห่งอริยมรรค (มรรควิธีแก้ปัญหา หรือ มรรคแห่งความดับทุกข์) คือ เป็นการฝึกฝนอบรมให้องค์ทั้ง ๘ แห่งมรรคนั้นเกิดมีและเจริญงอกงาม ใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น แก้ไขปัญหาได้ทุกชั้นได้ดียิ่งขึ้นตามลำดับจนถึงที่สุด กล่าวคือ

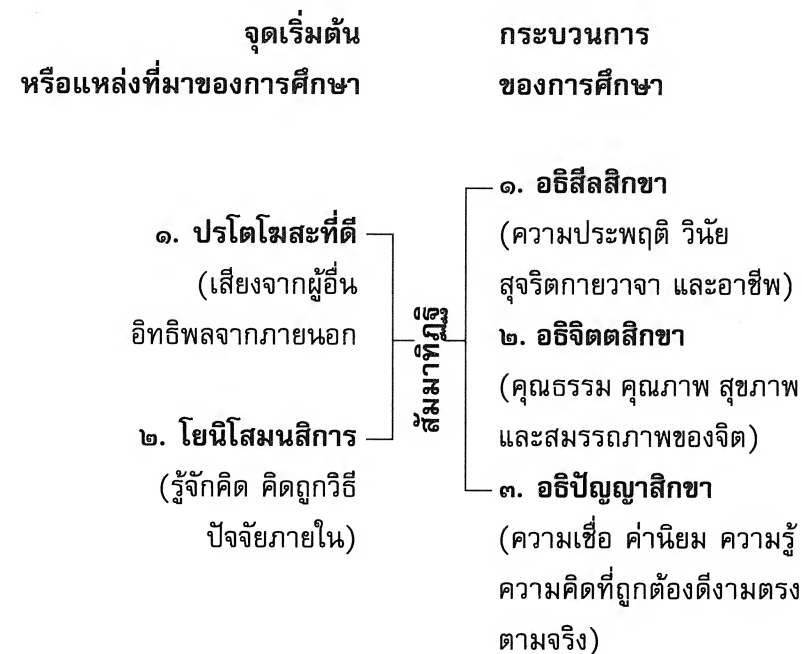
๑. **อภิสัสสิกขา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธ์ทางสังคมถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

๒. **อภิจิตตสิกขา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต พัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาปัญญาได้ดี

๓. **อภิปญญาสิกขา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกหรือให้เกิดมี สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เจริญงอกงามขึ้นจนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า สัมมาทิฐิ ที่เป็นแกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษานั้น จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ ประการ ดังนั้น ในการดำเนินงานเกี่ยวกับการศึกษา จุดสนใจที่ควรเน้นกันเป็นพิเศษคือ เรื่องปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ที่เป็นจุดเริ่มต้นเป็นแหล่งเป็นที่มาของการศึกษา คำที่พูดกันว่าการให้การศึกษา ก็อยู่ที่ปัจจัย ๒ ประการนี้เอง ส่วนกระบวนการของการศึกษาที่เรียกว่า **ศีลสมาธิ ปัญญา** นั้น เพียงแต่รู้เข้าใจไว้เพื่อจัดสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลและคอยเสริมคุ่มกระตุ้นเร่งให้เนื้อหาของการศึกษาหันเบนดำเนินไปตามกระบวนการนั้น

เมื่อทำความเข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็จะมองเห็นรูปร่างของกระบวนการแห่งการศึกษา ซึ่งเขียนให้ดูได้ดังนี้

ค) ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มของการศึกษา

เมื่อได้ทำความเข้าใจคร่าวๆ เกี่ยวกับกระบวนการของการศึกษา พอเห็นตำแหน่งแห่งที่ หรือฐานะของความคิดในกระบวนการแห่งการศึกษานั้นแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงเรื่องความคิดโดยเฉพาะต่อไป

อย่างไรก็ดี โดยที่ความคิดเป็นอย่างหนึ่งในบรรดาจุดเริ่มหรือแหล่งที่มา ๒ ประการของการศึกษา เมื่อจะพูดถึงความคิดที่เป็นจุดเริ่มอย่างหนึ่ง ก็ควรรู้จักจุดเริ่มอื่นอีกอย่างหนึ่งนั้นด้วย เพื่อจะได้ขอบเขตความเข้าใจที่กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

ก่อนอื่น พึงพิจารณาพุทธพจน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการดังนี้ คือ ปรัตโธสะ และโยนิโสมนสิการ”^๑

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^๒

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐินั้น ได้แสดงความหมายในที่นี้ว่า เป็นจุดเริ่มหรือแหล่งที่มาของการศึกษา หรืออาจจะเรียกว่า **บุพภาคของการศึกษา** เพราะเป็นบ่อเกิดของสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำเป็นต้นทาง และเป็นตัวยืนของกระบวนการแห่งการศึกษาทั้งหมด

๑. ปรัตโธสะ แปลว่า เสียงจากอื่น หรือ การกระตุ้นชักจูงจาก

ภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้เลียนแบบจากแหล่งต่างๆ ภายนอก หรืออิทธิพลจากภายนอก แหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน คนแวดล้อมใกล้ชิด ผู้ร่วมงาน ผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชา บุคคลมีชื่อเสียง คนโด่งดัง คนผู้ได้รับความนิยมในด้านต่างๆ หนังสือ สื่อมวลชนทั้งหลาย สถาบันทางศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะที่แนะนำในทางที่ถูกต้องดีงาม ให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง โดยเฉพาะที่สามารถช่วยนำไปสู่ปัจจัยที่ ๒ ได้ ปัจจัยข้อนี้ จัดเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก หรืออาจเรียกว่า **ปัจจัยทางสังคม**

บุคคลผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม สามารถทำหน้าที่เป็นปรัตโธสะที่ดี มีคุณภาพสูง มีคำเรียกเฉพาะว่า **กัลยาณมิตร** ตามปกติกัลยาณมิตรจะทำหน้าที่เป็นผลดี ประสบความสำเร็จแห่งปรัตโธสะได้ ต้องสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียน หรือรับการฝึกสอนอบรม จึงเรียกว่า **วิธีเรียนรู้ในข้อนี้ได้ว่า วิธีการแห่งศรัทธา**

ถ้าผู้มีหน้าที่ให้ปรัตโธสะ เช่น ครูอาจารย์ พ่อแม่ ไม่สามารถทำให้เกิดศรัทธาได้ และผู้เล่าเรียน เช่น เด็กๆ เกิดมีศรัทธาต่อแหล่งความรู้ความคิดอื่นมากกว่า เช่น ดาราในสื่อมวลชน เป็นต้น และถ้าแหล่งเหล่านั้น ให้ปรัตโธสะที่ชั่วร้ายผิดพลาด อันตรายย่อมเกิดขึ้นในกระบวนการแห่งการศึกษา อาจเกิดการศึกษาที่ผิดหรือความไร้การศึกษา

๒. โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือคิดถูกวิธี แปลงง่าย ๆ ว่า ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบหรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน โดยวิธีคิดหา

เหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นหาอุปาทานของตนเองเข้าจับหรือเคลือบคลุมทำให้เกิดความดิ่งาม และแก้ปัญหาได้ ข้อนี้เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายในหรือ **ปัจจัยภายในตัวบุคคล** และอาจเรียกตามองค์ธรรมที่ใช้งานว่า **วิธีการแห่งปัญญา**

บรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือ โยนิโสมนสิการเป็นแกนกลาง หรือส่วนที่ขาดไม่ได้ของการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริง บรรลุจุดมุ่งหมายได้ก็เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ อาจให้เกิดการศึกษาได้โดยไม่มีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้องนำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้ การค้นพบต่างๆ ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าทางปัญญที่สำคัญ และการตรัสรู้สังขารธรรม ก็สำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ

อย่างไรก็ตาม แม้ความจริงจะเป็นเช่นนี้ ก็ไม่พึงดูแคลนความสำคัญของปัจจัยข้อแรก คือ **ปรโตโมสะ** เพราะตามปกติคนที่จะไม่ต้องการอาศัยปรโตโมสะเลย ใช้แต่โยนิโสมนสิการอย่างเดียว ก็มีแต่อัจฉริยบุคคลยอดเยี่ยม เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งมีน้อยท่านอย่างยิ่ง ส่วนคนทั่วไปที่เป็นส่วนใหญ่หรือคนทั้งหมดในโลกต้องอาศัยปรโตโมสะเป็นที่ชักนำชี้ช่องทางให้

กิจกรรมในทางการศึกษาที่จัดกันอยู่ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งดำเนินการกันเป็นระบบ เป็นงานเป็นการ การถ่ายทอดความรู้และศิลปวิทยาการต่างๆ ที่เป็นเรื่องของสุตะ ก็ล้วนเป็นเรื่องของปรโตโมสะทั้งสิ้น การสร้างปรโตโมสะที่ดั่งงามโดยกัลยาณมิตร จึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับความเอาใจใส่ตั้งใจจัดเป็นอย่างยิ่ง

จุดที่พึงย้าเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการก็คือ เมื่อดำเนินกิจการในทาง

การศึกษา อำนาจปรโตโมสะที่ดีอยู่นั้น กัลยาณมิตรพึงระลึกอยู่เสมอว่า ปรโตโมสะที่อำนาจให้ นั้น จะต้องเป็นเครื่องปลูกเร้าโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียนรับการศึกษา

เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นกันอย่างนี้แล้ว ก็หันมาพูดจำกัดเฉพาะเรื่องความคิดต่อไป

๑) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา

การคิดเกิดพ่วงต่อจากกระบวนการรับรู้ กระบวนการรับรู้ นั้นเริ่มต้นด้วยการที่อายตนะประสบกับอารมณ์^๓ และเกิดวิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์นั้น เช่น เห็น ได้ยิน ตลอดถึงรู้ต่อเรื่องในใจ เมื่อเกิดความ เป็นไปอย่างนี้แล้ว ก็เรียกว่ามี **การรับรู้** หรือภาษาบาลีเรียกว่า **ผัสสะ** เมื่อมีการรับรู้ ก็จะมีความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น เช่น สุขสบาย ทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ เรียกว่า **เวทนา** พร้อมกันนั้นก็จะมีการหมายรู้อารมณ์ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ เรียกว่า **สัญญา** จากนั้นก็เกิดความคิด ความดำริตริตริกต่างๆ เรียกว่า **วิตกกะ** กระบวนการรับรู้เป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นการประสบอารมณ์ โดยได้รับประสบการณ์ภายนอก หรือการนึกถึงยกเอาเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาพิจารณาในใจ เขียนให้ดูง่ายๆ โดยยกความรู้ทางตาเป็นตัวอย่าง

ตา	+	รูป	+	เห็น	= การรับรู้ →
(อายตนะ)		(อารมณ์)		(จักขุวิญญาณ)	(ผัสสะ)
รู้สึกสุขทุกข์	→	จำได้หมายรู้	→	คิด	
(เวทนา)		(สัญญา)		(วิตกกะ)	

ขั้นตอนของการคิด (วิตักกะ) มีความสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดบุคลิกลักษณะ และวิถีชีวิตของบุคคล ตลอดถึงสังคม จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการศึกษา แต่ความคิดนั้นจะเป็นอย่างไรย่อมต้องอาศัยปัจจัยที่กำหนดหรือปรุงแต่งความคิดนั้นอีกต่อหนึ่ง ปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิด ได้แก่ ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา)

ตามปกติสำหรับคนทั่วไป เมื่อมีการรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ถ้าไม่มีปัจจัยอย่างอื่นเข้ามาแปรหรือตัดตอน เวทนาจึงเป็นตัวกำหนดวิถีของความคิด คือ ถ้ารู้สึกสบายเป็นสุขก็ชอบใจ อยากได้ อยากเสพ อยากเอา (ตัณหาฝ่ายบวก) ถ้ารู้สึกไม่สบาย บิคับ เป็นทุกข์ก็ขัดใจไม่ชอบอยากเสี่ยงพินหรืออยากทำลาย (ตัณหาฝ่ายลบ) ต่อจากนั้น ความคิดปรุงแต่งต่างๆ ก็จะกำหนดเน้นหรือเพ่งไปที่อารมณ์ คือสิ่งซึ่งเป็นที่มาของเวทนานั้น เอาสิ่งนั้นเป็นที่จับของความคิด พร้อมด้วยความจำได้ หมายรู้ว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ (สัญญา) แล้วความคิดปรุงแต่งก็ดำเนินไปตามวิถีทางของความชอบใจไม่ชอบใจนั้น เครื่องปรุงแต่งของความคิด ก็คือ ความโน้มเอียง ความเคยชิน กิเลส จิตนิสัยต่างๆ ที่จิตได้สั่งสมไว้ (สังขาร) และคิดอยู่ในกรอบ ในขอบเขต ในแนวทางของสังขารนั้น จากความคิดก็อาจแสดงออกมาเป็นการทำ การพูด การแสดงบทบาทต่างๆ

ถ้าไม่ถึงขั้นแสดงออกภายนอก อย่างน้อยก็มีผลกระทบต่างๆ อยู่ภายในจิตใจ เป็นผลในทางผูกมัด จำกัดตัว ทำให้จิตคับแคบบัง เกิดความกระทบกระทั่ง วุ่นวาย เร่าร้อน เศร้าหมอง บิคับใจบ้าง หรือถ้าเป็นการพิจารณาเรื่องราว คิดการต่างๆ ก็ทำให้เอนเอียง ไม่มองเห็นตามเป็นจริง อาจเคลือบแฝงด้วยความอยากได้ อยากเอา หรือความคิดร้ายมุ่งทำลาย แม้ในกรณีที่เกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ถ้าไม่รู้จักคิดปล่อยให้ความคิดอยู่ใต้อิทธิพลของเวทนานั้น ก็จะเกิดความคิดแบบ

เพื่อผันเปลี่ยนลอยไร้จุดหมาย หรือไม่ก็กลายเป็นอัตถันตันอื้อไป ซึ่งรวมเรียกว่าเป็นสภาพที่ไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพชีวิต (เป็นอกุศล) สร้างปัญหาและก่อให้เกิดทุกข์ กระบวนการของความคิดนี้ เขียนให้ดูง่าย แสดงเฉพาะสภาพจิตหรือองค์ธรรมที่เป็นตัวแสดงบทบาทสำคัญๆ ดังนี้

การรับรู้ → ความรู้สึกสุขทุกข์ → ความอยาก → ปัญหา
(ผัสสะ) (เวทนา) ที่เป็นปฏิกิริยา ฯลฯ (ทุกข์)
(ตัณหา)

ในชีวิตของคนทั่วไป กระบวนการแห่งปัญหานี้ เป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ที่ดำเนินไปเกือบตลอดเวลา ในวันหนึ่งๆ อาจเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ นับครั้งไม่ถ้วน ชีวิตที่ไม่มีการศึกษาย่อมถูกครอบงำและกำหนดด้วยกระบวนการแห่งความคิดอย่างนี้ ความเป็นไปของกระบวนการนี้ดำเนินไปได้เองง่ายๆ โดยไม่ต้องใช้สติปัญญา ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจหรือความสามารถอะไรเลย จัดเป็นธรรมดาขั้นพื้นฐานที่สุด ยิ่งได้สั่งสมความเคยชินไว้มากๆ ก็ยิ่งเป็นไปเองอย่างคล่องแคล่ว อย่างที่เรียกว่าล่องเรือ เพราะการที่เป็นไปอย่างปราศจากปัญญา ไม่ต้องมีสติปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้อง และสติปัญญาไม่ได้เป็นตัวควบคุม จึงเรียกว่าเกิดจาก **อวิชชา** และจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เป็นไปเพื่อแก้ไขปัญหา แต่เป็นไปเพื่อก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ เรียกว่าเป็น **ปัจจัยการแห่งทุกข์** ลักษณะทั่วไปของมันคือ เป็นการคิดที่สนองตัณหา ผลของมันคือการก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ จึงไม่เป็นการศึกษา สรุปลั้นๆ จะเรียกว่า กระบวนการคิดแบบสนองตัณหา หรือการคิดแบบก่อปัญหา หรือวงจรแห่งความทุกข์ก็ได้

เมื่อมนุษย์เริ่มมีการศึกษาขึ้น ก็คือ มนุษย์เริ่มใช้สติปัญญา ไม่ปล่อยให้กระบวนการคิดหรือวงจรปัจจัยการข้างต้นนั้น ดำเนินไป

เรื่อย ๆ คล่อง ๆ แต่มนุษย์เริ่มใช้สติสัมปชัญญะ และองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามาตัดตอน หรือลดทอนกระแสของกระบวนการคิดแบบนั้น ทำให้กระบวนการคิดแบบสนองต้นหาขาดตอนไปเสียบ้าง แปรไปเสียบ้าง ดำเนินไปในทิศทางหรือรูปอื่น ๆ บ้าง ทำให้มนุษย์เริ่มหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสไม่ถูกกระบวนการความคิดแบบนั้นครอบงำกำหนดเอาเต็มที่ โดยสิ้นเชิง ในเบื้องต้น ตัวแปรนั้นอาจเป็นเพียงเสียงเหินยวร้าง หรือรูปสำเร็จแห่งความคิดที่ได้รับถ่ายทอดโดยปรโตโฆสะ จากบุคคลหรือสถาบันต่างๆ และซึ่งตนยึดเอาไว้ด้วยศรัทธา แต่ตัวแปรจากปรโตโฆสะ อย่างนั้น มีผลเพียงแค่ว่าเป็นที่ยึดเหนี่ยวตั้งตัวไว้ หรือขัดขวางไว้ไม่ให้ไหลไปตามกระแสของกระบวนการคิดนั้น หรืออย่างดีก็ได้แต่ให้รูปแบบความคิดที่ตายตัวไว้ยึดถือแทน ไม่เป็นทางแห่งการคิดค้นคว้าโดยอิสระ ของบุคคลนั่นเอง แต่ในขั้นสูงขึ้นไปปรโตโฆสะที่ดีอาจชักนำศรัทธาประเภทที่นำไปสู่ความคิดเองได้ ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ

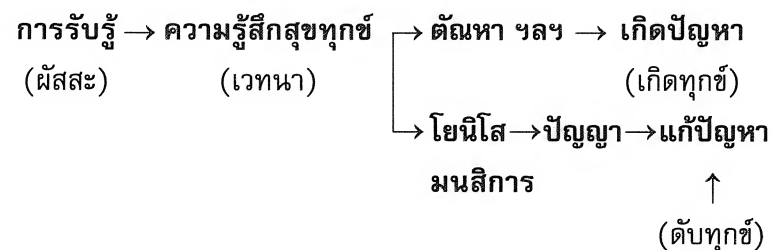
ปรโตโฆสะที่ชักนำให้เกิดศรัทธาแบบรูปสำเร็จตายตัว ไม่เป็นสื่อ นำการคิดพิจารณาต่อไป เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรย่อมสุดแต่เทพเจ้าบนดาด หรือเป็นเรื่องของความบังเอิญ เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว ก็ได้แต่คอยรอความหวังจากเทพเจ้า หรือโชคชะตา ไม่ต้องคิดค้นอะไรต่อไป

ส่วนปรโตโฆสะที่ชักนำศรัทธาแบบเป็นสื่อโยงให้เกิดความคิดพิจารณา เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นก็ย่อมคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัยทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อไป

ความคิดพิจารณาที่ศรัทธาต่อปรโตโฆสะช่วยสื่อนำนั้น เริ่มต้นด้วยองค์ธรรมที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ปรโตโฆสะที่ดีสร้างศรัทธาชนิดที่ชักนำให้เกิดโยนิโสมนสิการ เมื่อโยนิโสมนสิการ

เกิดขึ้นแล้วก็หมายความว่า ได้มีจุดเริ่มของการศึกษาหรือการพัฒนาปัญญา ได้เริ่มขึ้นแล้ว จากนั้นก็จะเกิดการคิดที่ใช้ปัญญาและทำให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้น นำไปสู่การแก้ปัญหา เป็นทางแห่งความดับทุกข์ และนี่ก็คือ การศึกษา พุทธสัน ๆ ว่ากระบวนการคิดที่สนองปัญญา คือ การคิดที่แก้ปัญหาไปสู่ความดับทุกข์และเป็นการศึกษา

จุดสำคัญที่โยนิโสมนสิการเข้ามาเริ่มบทบาท ก็คือการตัดตอนไม่ให้เวทนามีอิทธิพลเป็นปัจจัยก่อให้เกิดต้นหาต่อไป คือ ให้มีแต่เพียงการแสวงหา แต่ไม่เกิดต้นหา เมื่อไม่เกิดต้นหา ก็ไม่มีความคิดปรุงแต่งตามอำนาจของต้นหานั้นต่อไป เมื่อตัดตอนกระบวนการคิดสนองต้นหาแล้ว โยนิโสมนสิการก็นำความคิดไปสู่แนวทางของการก่อเกิดปัญญา แก้ปัญหา ดับทุกข์ และทำให้เกิดการศึกษาต่อไป อาจเขียนกระบวนการความคิดให้ดูง่ายๆ ดังนี้

อย่างไรก็ดี สำหรับมนุษย์ปุถุชน แม้เริ่มมีการศึกษาบ้างแล้วแต่กระบวนการความคิด ๒ อย่างนี้ยังเกิดสลับกันไปมา และกระบวนการหนึ่งอาจไปเกิดแทรกในระหว่างของอีกกระบวนการหนึ่ง เช่น กระบวนการแบบแรกอาจดำเนินไปจนถึงเกิดต้นหาแล้ว จึงเกิดโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดและหันเหไปใหม่ หรือกระบวนการแบบหลังดำเนินไปถึงปัญญาแล้ว เกิดมีต้นหาขึ้นในรูปใหม่แทรกเข้ามา จึงเกิดมีกรณีที่น่าเอาผลงานของปัญญาไปปรับใช้ความต้องการของต้นหาได้ เป็นต้น

บุคคลที่มีการศึกษาสมบูรณ์แล้ว เมื่อคิดก็คิดอย่างมีโยนิโส-
มนสิการ เมื่อไม่คิดก็มีสติครองใจอยู่กับปัจจุบัน คือ มีจิตกำกับอยู่กับสิ่ง
ที่เกี่ยวข้องต้องทำและพฤติกรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่ของตน

อนึ่ง ที่ว่าเมื่อคิดก็คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการนั้น ก็หมายถึงมีสติอยู่
พร้อมด้วย เพราะโยนิโสมนสิการเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสติ และทำให้ต้อง
ใช้ปัญญา เมื่อความคิดเดินอยู่อย่างมีระเบียบมีจุดหมาย จิตก็ไม่ลอย
เลื่อนเชือนแซ่ไป ต้องกุมอยู่กับกิจที่กำลังกระทำนั้น เรียกว่า **มีสติ**

ตามนัยที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิด
อย่างถูกวิธี ซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการของการศึกษาหรือ
ในการพัฒนาตน ที่จุดแกนกลางคือการพัฒนาปัญญา เป็นองค์ธรรมที่
จำเป็นสำหรับการมีชีวิตที่ดีงาม ซึ่งแก้ปัญหาและพึงพาตนได้ เมื่อเทียบ
ในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา
เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ เมื่อพิจารณาในแง่
ของระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน
เกี่ยวกับการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมี
ระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็น
ขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเอง
ได้ และนำไปสู่ความเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ พร้อมทั้งสันติสุขที่เป็นจุดหมาย
สูงสุดของพุทธธรรม

เมื่อมีความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับบุพภาคของการศึกษา ๒
ประการ คือ **ปรโตโฆสะ** ที่เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายนอก
และเป็นวิธีการแห่งศรัทธา กับ**โยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นองค์ประกอบ
ภายใน และเป็นวิธีการแห่งปัญญา พอมองเห็นภาพกว้างๆ ของระบบใน
กระบวนการของการศึกษาแล้ว ต่อแต่นี้จะได้บรรยายเรื่องโยนิโสมนสิการ
โดยเฉพาะอย่างเดี่ยว เพื่อให้ทราบรายละเอียดเพิ่มเติม และเกิดความ
เข้าใจเกี่ยวกับวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมา
ก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ
เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุฉันนั้น
ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำ
ให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง
เป็นบุพนิมิตมาก่อนฉันใด โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่ง
การเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุฉันนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโส-
มนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗”

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึง
ดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันใด นีรวรณ ๕ ก็ฉันนั้น
เหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร
หาดำรงอยู่ได้ไม่ ; อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มากซึ่ง
อโยนิโสมนสิการ...”

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันทิ โพชฌงค์ ๗ ก็ฉันทิ นั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ การกระทำมากมายซึ่ง โยนิโสมนสิการ...”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสมัมปธาน (การตั้งความเพียรชอบ ถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุอนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุอนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโส-สมัมปธาน”

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้ มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น; เมื่อรู้เห็น เห็นอยู่ อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิดและวิธีทำให้ไม่เกิด) โยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ; เมื่อมนสิการโดยไม่แยบคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดยแยบคาย (โยนิโส-มนสิการ) อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถูกละได้”

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการ เป็นมูลราก ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น”

“ดูกรมหาโลเก...โทสะ...โมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ ผิด เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำความชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, อโลเก...อโทสะ...อโมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ชอบ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่” ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม” เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุอรหัตตผล บรรณาคความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มากเหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโส-มนสิการย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้

สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น”^{๖๖}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”^{๖๗}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^{๖๘}

“โยนิโสมนสิการในอสุภานิมิต্ত เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตติ เป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้”^{๖๙}

“เมื่อใช้โยนิโสมนสิการ นวรณ์ ๕ ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ถูกกำจัดได้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นเหตุให้โพชฌงค์ ๗ เกิดขึ้นและเจริญเต็มบริบูรณ์”^{๗๐}

“ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๙ อย่างซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด

เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ กายย่อมสงบระงับ (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบระงับ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทาภิวิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ”^{๗๑}

ว่าโดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่าเหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธีทาง^{๒๒} ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา^{๒๓} เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสลับๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย การทำในใจโดยแยบคายนี้มีความหมายแค่ว่า ใฝ่เพียงใด คัมภีร์ชั้นอรุณกถาและฎีกาได้ไขความไว้ โดยวิธีแสดง ไวพจน์ให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ๆ ดังต่อไปนี้

๑. อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือ คิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนบกับสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะ ของสิ่งทั้งหลาย

๒. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือ คิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้หรือมีลำดับ มีขั้นตอน เล่นไปเป็นแถว เป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผลเป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้ที่นี้ เดี่ยวเตลิดออกไป เรื่องนั้นที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้ รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

๓. การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธืลืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

๔. อุปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือ ใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติหรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น^{๔๔}

ข้อความทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะทั้ง ๔ ข้อนั้นสั้นๆ คงได้ความว่า **คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากุศล** แต่ถ้าจะสรุปเป็นคำจำกัดความก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้แต่บางแง่บางด้านไม่ครอบคลุมทั้งหมดหรือไม่ก็ต้องเขียนบรรยายยืดยาวเหมือนอย่างที่เราเขียนไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้ อย่างไรก็ตาม มีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ที่อาจถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่นๆ ได้ ดังที่ได้เคยแปลโดยนัยไว้ว่า ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด การคิดเป็น การคิดตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัย การคิดสืบค้นถึงต้นเค้า เป็นต้น หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้ว จะถือตามคำแปลสืบๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย ก็ได้^{๔๕}

ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนๆ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้ กับปรโตโฆสะดีงามหรือกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้ พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าบุคคลคิดเองไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรจึงอาศัย

ศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ จะเห็นได้ว่าสำหรับลักษณะ ๓ ด้านแรกของโยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะสองนำให้เห็นช่อง แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง **ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้**^{๔๖} ดังนั้นขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิการในลักษณะ ๓ ด้านนี้

แต่สำหรับลักษณะที่ ๔ ศรัทธาแสดงบทบาทให้แรงกล้า เช่น คนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหดหู่ ท้อถอย หรือชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่างๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จก็จะช่วยคนเช่นนั้นได้มาก อาจพูดเร้าใจ ปลุกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่างๆ อย่างได้ผล ในทางกลับกัน คนบางคนมีโยนิโสมนสิการเป็นปกติ รู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หดหู่ท้อถอย หรือเศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไขปลุกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี ส่วนในด้านตรงข้าม ถ้าได้บาปมิตรหรือมีโยนิโสมนสิการ แม้แต่อยู่ในสถานการณ์ที่ตึงต้ามประสปลังตึงต้าม ก็ยังคิดให้เป็นไปในทางร้ายและก่อให้เกิดการกระทำที่ร้ายได้ เช่น คนร้ายเห็นที่ร่มรื่นสงบ เป็นที่เหมาะแก่การกระทำชั่วหรือเตรียมกระทำอาชญากรรม คนบางคนขี้ระแวง เห็นคนอื่นยิ้มคอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น ถ้าปล่อยให้กระแสดความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อยๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยงอกุศลธรรมชนิดนั้นๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่น คนที่คอยสังสมความคิดมองแง่ร้าย คอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรู คนที่เสพคุ้นกับความหวาดระแวงว่าคนอื่นจะคิดร้ายจนสะดุ้งผวา กลายเป็นโรคประสาท^{๔๗}

วัตถุแห่งความคิดอย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการกับโยนิโสมนสิการ ย่อมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่น คนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่น กลัวหดหู่ ท้อถอย เศร้า ไม่อยากทำอะไร หรือฟุ้งซ่าน คิดวุ่นวาย อีกคนหนึ่ง

คำนึงถึงด้วยโยนิโสมนสิการ กลับทำให้เกิดความล้าในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่ประมาท กระตือรือร้นเร่งทำสิ่งดีงาม^{๓๔}

ในด้านการหยั่งรู้สภาวะธรรม โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญหาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือให้เกิดสัมมาทิฐิ คัมภีร์ มลีนทปัญหา แสดงความแตกต่างระหว่างโยนิโสมนสิการกับปัญญา ว่า ประการแรก สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย เช่น แพะ แกะ วัว ควาย อุฐู ลา มีมนสิการ (มนสิการแต่ไม่เป็นโยนิโส) แต่ไม่มีปัญญา ประการที่สอง มนสิการมีลักษณะคำนึงพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการรวบจับความคิดมาเสนอทำให้ปัญญางานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบจับเอารวงข้าวไว้ ให้มือขวาที่ถือเคียวเกี่ยวตัดได้สำเร็จ^{๓๕} ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนสิการก็คือมนสิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ปัญญาพร้อมกับทำให้ปัญญานั้นเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป^{๓๖}

คัมภีร์ ปปัญจสูทนี กล่าวถึงโยนิโสมนสิการว่าเป็นมูลแห่งวิภูฏะ ทำให้ว่ายวนอยู่ในทุกข์ หรือสะสมหมักหมมปัญหา และชี้แจงว่า เมื่อโยนิโสมนสิการเจริญงอกงามขึ้น ก็พอกพูนอวิชชาและภวตัณหา เมื่ออวิชชาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุผล เริ่มแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้น จนเกิดกองทุกข์ครบถ้วนบริบูรณ์ แม้เมื่อตัณหาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุผล เริ่มแต่ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน สอดคล้องตามลำดับ นำไปสู่ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นมูลแห่งวิภูฏะ ทำให้พ้นจากวงวนแห่งทุกข์ถึงภาวะไร้ปัญหาหรือแก้ปัญหาได้ เพราะเมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นก็นำไปสู่การปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า สัมมาทิฐิก็คือวิชชานั้นเอง เมื่ออวิชชาเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป เมื่ออวิชชาดับ กระบวนการนิโรธแห่งปฏิจจสมุปบาท ก็ดำเนินไป นำสู่ความดับทุกข์^{๓๗} เขียนให้ดูง่ายดังนี้

วิภูฏะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(วงวนแห่งทุกข์หรือวงจรปัญหา เกิดจากอโยนิโสมนสิการ)

↳ อวิชชา → สังขาร ฯลฯ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ = ทุกข์เกิด

อโยนิโสมนสิการ

↳ ตัณหา → อุปาทาน ฯลฯ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ = ทุกข์เกิด

วิภูฏะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(ภาวะปลอดทุกข์หรือแก้ปัญหาได้ เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

โยนิโสมนสิการ → มรรคภาวนา : สัมมาทิฐิ = วิชชา → อวิชชาดับ → สังขารดับ ฯลฯ = ทุกข์ดับ

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงาม และหลักความจริงต่างๆ ที่ตนได้ศึกษา หรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจดีอยู่แล้ว เช่น คิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรักคิดปรารถนาดีมีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่เข้มแข็ง ทำการจริงจังไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญาลึกซึ้งอะไรตลอดขึ้นไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบและสืบสาวหาเหตุปัจจัยที่ต้องใช้ปัญญาละเอียดประณีต

เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการมีขอบเขตกว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่าย ๆ นั้น เพียงแต่คอยซักกระแสความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงามที่เรารู้ไว้ก่อนแล้วหรือคุ้นอยู่แล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิด โลภี สัมมาทิฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจาก

ปัจจัยฝ่ายปรโตโมสะ เช่น การศึกษาอบรม วัฒนธรรมประเพณี และ กัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก กล่าวคือ ศรัทธานั้นเป็นศูนย์กลางที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์หรือ ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธา ดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาชุดร่อง สำหรับให้กระแสความคิดไหลไว้อ่อนแล้ว ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า **ศรัทธา(ที่ถูกต้อง)เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ**^{๓๖} เพราะ **ปรโตโมสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน** สามารถ ช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจและชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ เช่น ด้วยการปรึกษาหารือสอบถามข้อติดขัดสงสัย เป็นต้น

โยนิโสมนสิการของคนผู้นั้น เมื่อใช้อยู่บ่อยๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อยๆ ก็เดินได้คล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญางอกงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริง รู้ว่าคำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้อง ดึงมาเป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น **โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา**^{๓๗} ชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น นี่คือปฏิปทาที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และ **นี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่าตนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง**^{๓๘} ซึ่งเห็นได้ชัดว่าท่านไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอกปัจจัยภายในและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัวตัดสินอยู่ภายในคือ โยนิโสมนสิการผู้ใดใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็น้อยลงตามอัตรา ผู้ใดไม่ใช้โยนิโสมนสิการเลย กัลยาณมิตรใดๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

สติเป็นองค์ธรรมสำคัญมีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้กิจทุกอย่าง ตั้งเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว แต่มักมีปัญหาว่า ทำอย่างไรจะให้เกิดขึ้น

ทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะให้คงอยู่ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสีย ในเรื่องนี้ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า **โยนิโสมนสิการ เป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ ช่วยให้เกิดที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ช่วยให้เกิดที่เกิดขึ้นแล้วเกิดต่อเนื่องไปอีก**^{๓๙} คนที่มีความคิดเป็นระเบียบ ความคิดแล่นเรื่อย ได้เรื่องได้ราว เดินเป็นแถวเป็นแนว ย่อมคุมเอาสติไว้ใช้ได้เรื่อย แต่คนที่คิดอะไรไม่เป็น หรือในเวลาที่มีความคิดไม่เดินไม่มีจุด ไม่มีหลัก สติก็จะพลัดหายไปเรื่อย รักษาไว้ไม่อยู่ เพราะตามสภาวะจริงเราจะไปรักษา ไปกักไปกดดึงเอาสติไว้ย่อมไม่เป็น การถูกต้องและทำไม่ได้ ที่ถูกต้องคือต้องหล่อเลี้ยงมันไว้ หมายความว่า สร้างปัจจัยให้มันอยู่ เมื่อมีปัจจัยให้มันเกิดมันก็เกิด เป็นเรื่องของ กระบวนธรรม เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย จึงต้องทำตามเหตุปัจจัย

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือ ความคิดที่สกัด อวิชชาต้นเหตุ หรือการคิดเพื่อสกัดตัดหน้าอวิชชาและต้นเหตุ (พูดแบบวกว่า ปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม) กล่าวคือ เมื่อมีการรับรู้อารมณ์หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติกระบวน ความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที ตอนนี่คือจุดหรือขั้นตอนของการช่วงชิง บทบาทกัน ถ้าอวิชชาต้นเหตุเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิด ต่อจากนั้นก็จะเป็นกระบวนธรรมของอวิชชาต้นเหตุ ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจไม่ชอบใจและภาพความคิดที่ยึดถือไว้ แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดตัดหน้าอวิชชาต้นเหตุได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง คือเกิดกระบวนความคิดปลอด อวิชชาต้นเหตุ เป็นกระบวนธรรมแห่งญาณทัสสนะ หรือกระบวนธรรม แห่งวิชชาวิมุตติแทน

สำหรับปุณฺชนทั่วไปตามปกติ พอได้รับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็

มักเดินไปตามกระบวนธรรมแห่งอวิชชาตณหา คือเอาความชอบใจไม่ชอบใจต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั่น หรือเอาภาพความคิดที่ยึดถือไว้แล้วมาเทียบทาบ เป็นจุดก่อตัวที่ปรุงแต่งความคิดเกี่ยวกับอารมณ์หรือประสบการณ์นั้นต่อไป เรียกว่าเป็นกระบวนธรรมแห่งอวิชชาตณหา ทั้งนี้เพราะได้สั่งสมความเคยชินไว้อย่างนั้น การมองและการคิดตามแนวของอวิชชาตณหานี้ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามที่อยากให้มันเป็น หรือไม่อยากให้มันเป็น เป็นการคิดตามอำนาจความติดใจหรือขัดใจ การคิดแบบนี้ นอกจากทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตามความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิด หลงผิด หรือได้ภาพที่บิดเบือนแล้วยังทำให้เกิดความขุ่นมัว เศร้าหมอง ความทึบอন্ধ อังว้าง ว้าเหว่ หวั่นหวาด ความสมหวัง ผิดหวัง ความกดดัน ความคับข้องใจต่างๆ ซึ่งรวมเรียกว่า ความทุกข์ ตามมาด้วย ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นการมองตามความเป็นจริงหรือมองตามเหตุ ไม่ใช่มองตามอวิชชาตณหา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่มองตามที่เรายอยากให้มันเป็น หรือไม่อยากให้มันเป็น

ปุณฺณพอรับรู้อะไร ความคิดก็จะพรวดเข้าสู่ความชอบใจไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิการทำหน้าที่เข้าสกัดหรือตัดหน้าในตอนนั้น ซึ่งเอาบทบาทไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนความคิดบริสุทธิ์ ที่พิจารณาตามสภาวะตามเหตุปัจจัย คิดเป็นทางไปอย่างมีลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศลธรรม อย่างน้อยก็ทำให้ว่างใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ได้เหมาะสมที่สุดในคราวนั้นๆ พูดอย่างภาพพจน์ว่า **โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด** คือเป็นเจ้าของหรือเป็นนายของความคิด เอาความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหาก็ให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับโยนิโสมนสิการ ซึ่งทำให้คนกลายเป็นทาสของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเชิดให้เป็นไปต่างๆ ชักลากไปหาความเดือดร้อนทรมานวุ่นวาย หรือ

ถูกความคิดนั้นเองบังคับให้ได้รับความทุกข์ทรมานต่างๆ อย่างไม่เป็นตัวของตัวเอง พึงสังเกตด้วยว่า ในกระบวนความคิดที่มีโยนิโสมนสิการ เช่นนี้ สติสัมปชัญญะจะเข้ามาร่วมทำงานอยู่ด้วยเองโดยตลอด เพราะโยนิโสมนสิการเป็นอาหารคอยหล่อเลี้ยงมันอยู่เรื่อยๆ

รวมความในแง่ที่ว่า **โยนิโสมนสิการคือความคิดที่สกัดอวิชชาตณหา** อวิชชาและตณหานั้นมาด้วยกันเสมอ แต่บางครั้งอวิชชาแสดงบทบาทเด่น ตณหาเป็นตัวแฝง บางครั้งตณหาแสดงบทบาทเด่น อวิชชาเป็นตัวแฝง^{๓๖} เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว เราอาจแบ่งความหมายของโยนิโสมนสิการออกไปเป็น ๒ อย่าง เพื่อความสะดวกในการศึกษาตามบทบาทของอวิชชาและตณหาเห็นว่า โยนิโสมนสิการ คือ ความคิดที่สกัดอวิชชา และความคิดที่สกัดตณหา และพึงทราบลักษณะความคิดตามอวิชชาตณหาดังนี้

๑. เมื่ออวิชชาเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะติดตันทวนอยู่ ที่แห่งหนึ่งตอนหนึ่งอย่างพร่ำมัว ขาดความสัมพันธ์ ไม่รู้ทางไป หรือไม่ก็ฟุ้งซ่านสับสน ไม่เป็นระเบียบ ปรุงแต่งอย่างไรเหตุผล เช่น ภาพในความคิดของคนหวาดกลัว

๒. เมื่อตณหาเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะเอนเอียงไปตามความยินดียินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจ หรือความติดใจขัดใจ ติดพันครุ่นอยู่กับสิ่งที่ชอบหรือชังนั้น และปรุงแต่งความคิดไปตามความชอบความชัง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดลึกลงไปอีกในด้านสภาวะ อวิชชาเป็นฐานก่อตัวของตณหา และตณหาเป็นตัวเสริมกำลังให้แก่อวิชชา ดังนั้น ถ้าจะกำจัดความชั่วร้ายให้สิ้นเชิง ก็จะต้องกำจัดให้ถึงอวิชชา

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็คือ การนำเอาโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ หรือโยนิโสมนสิการที่เป็นภาคปฏิบัติการ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ หรือเรียกสั้นๆ ว่า วิธีโยนิโสมนสิการนี้ แม้จะมีหลายอย่างหลายวิธี แต่เมื่อว่าโดยหลักการ ก็มี ๒ แบบคือ โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัดหรือกำจัดอวิชชาโดยตรง และ โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสกัดหรือบรรเทาตัณหา โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรงนั้น ตามปกติเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้ ส่วนโยนิโสมนสิการแบบสกัดหรือบรรเทาตัณหา มักใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้นๆ ซึ่งมุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาดตนเองในด้านคุณธรรมให้เป็นผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลาจิตใจ แต่โยนิโสมนสิการหลายวิธีใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งกำจัดอวิชชาและบรรเทาตัณหาไปพร้อมกัน

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ

พุทธธรรม

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์
๔. วิธีคิดแบบอริยสัจ/คิดแบบแก้ปัญหา
๕. วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์
๖. วิธีคิดแบบเห็นคุณค่าและทางออก
๗. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
๘. วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม
๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท

๑

วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย

วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมาอาจเรียกว่า **วิธีคิดแบบอิตทัปปัจจยตา** หรือคิดตามหลักปฏิจจนสมุปาท จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน ดังจะเห็นว่า บางครั้งท่านใช้บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า วิธีนี้กล่าวตามบาลีพบแนวปฏิบัติดังนี้

ก. **คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์** โดยอริยสาวกโยนิโสมนสิการการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้นพร้อมว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^{๑๓๗}

ข. **คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม** เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า “เรานั้นได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้น เพราะเราโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อตัณหา มีอยู่อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย; ลำดับนั้น เราได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ

ตณฺหาจึงมี ตณฺหาผีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้น เพราะเราโยนิโส-
มนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่าเมื่อเวทนามีอยู่ ตณฺหาจึงมี ตณฺหาผี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ”^{๓๔}

วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ

วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นการ
คิดที่มุ่งให้มองและให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง
ในทางธรรม ท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสาร หรือความ
ไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติ
บัญญัติ โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกัน
เข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เรียกว่า **ขันธ ๕** และ **ขันธ ๕** แต่ละอย่างก็
เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก

การพิจารณาเช่นนี้ ช่วยให้เห็นความเป็นอนัตตา แต่การที่จะ
มองเห็นสภาวะเช่นนี้ได้ชัดเจนมักต้องอาศัยวิธีคิดแบบที่ ๑ และหรือ
แบบที่ ๓ ในข้อต่อไปเข้าร่วม โดยพิจารณาไปพร้อมๆ กัน กล่าวคือ เมื่อ
แยกแยะส่วนประกอบออก ก็เห็นภาวะที่องค์ประกอบเหล่านั้นอาศัยกัน
และขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่เป็นตัวของมันเองโดยแท้จริง
ยิ่งกว่านั้น องค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นล้วนเป็นไปตาม
กฎธรรมดาคือ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน
ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป และต้องขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ถูกเหตุ
ปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งนั้น ถ้าไม่มองในแง่สืบสาวเหตุปัจจัยตามวิธี

ที่ ๑ ซึ่งอาจจะยากสักหน่อย ก็มองได้ในแง่ลักษณะทั่วไปที่เป็นธรรมดาสามัญของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในขอบเขตของวิธีคิดแบบที่ ๓ ในบาลีท่านมักกล่าวถึงวิธีคิดแบบที่ ๒ นี้รวมพร้อมไปด้วยกันกับแบบที่ ๓

แต่ในชั้นอรรถกถา ซึ่งเป็นแนวของอภิธรรมสมัยหลัง นิยมจัดวิธีคิดแบบที่ ๒ นี้เป็นชั้นหนึ่งต่างหาก และถือเป็น **วิภังชวิธี** อย่างหนึ่ง^{๙๙} นอกจากนั้นยังนิยมจำแนกชั้นพื้นฐาน โดยถือนามรูปเป็นหลักยิ่งกว่าจะจำแนกเป็นชั้นที่ ๕ ทันที ความจริงวิธีคิดแบบนี้มิใช่มีแต่การจำแนกแยกแยะหรือแจกแจงออกไปอย่างเดียวก่อน แต่มีการจัดหมวดหมู่หรือจัดประเภทไปด้วยพร้อมกัน แต่ท่านเน้นในแง่การจำแนกแยกแยะจึงเรียกว่า **วิภังช** ถ้าจะเรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า **วิธีคิดแบบวิเคราะห์**

ในการบำเพ็ญวิปัสสนา ตามประเพณีปฏิบัติที่บรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา เรียกการคิดพิจารณาที่แยกแยะโดยถือเอานามรูปเป็นหลักในขั้นต้นนี้ว่า **นามรูปวัตถาน** หรือ **นามรูปปริคคหะ**^{๑๐๐} คือ ไม่มองสัตว์บุคคลตามสมมติบัญญัติ ว่าเป็นเขาเป็นเรา เป็นนายนั้น นางนี้ แต่มองตามสภาวะแยกออกไปว่าเป็นนามธรรมและรูปธรรม กำหนดส่วนประกอบทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่แต่ละอย่างๆ ว่าอย่างนั้นเป็นรูป อย่างนี้เป็นนามรูปคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ นามคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นรูป สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นนาม ดังนี้เป็นต้น เมื่อแยกแยะออกไปแล้วก็มิแต่นามกับรูป หรือ **นามธรรมกับรูปธรรม** เมื่อหัดมองหรือฝึกความคิดอย่างนี้จนชำนาญ ในเวลาที่พบเห็นสัตว์และสิ่งต่างๆ ก็จะมองเห็นเป็นเพียงกองแห่งนามธรรมและรูปธรรมเป็นเพียงสภาวะว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา นับว่ามีกระแสความคิดความเข้าใจที่คอยช่วยต้านทานไม่ให้คิดอย่างหลงใหลหมายมันติดตามสมมติบัญญัติมากเกินไป

ตัวอย่างการใช้ความคิดแนวนี้ในบาลี พึงเห็นดังนี้

“เพราะคุณส่วนประกอบทั้งหลายเข้า จึงมีศัพท์ว่ารถ ฉันทไฉ เมื่อชั้นทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ จึงมี ฉันทนั้น”^{๑๐๑}

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ช่องว่าง อาศัยเครื่องไม้ เถารัด ดินฉาบ และหญ้ามูล่มเข้า ย่อมถึงความนับว่าเรื่อน ฉันทไฉ ช่องว่าง อาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังแหวดล่อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่า รูป ฉันทนั้น...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...การคุมเข้า การประชุมกัน การประมวลเข้าด้วยกันแห่งอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ เป็นอย่างนี้”^{๑๐๒}

“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคานี้ พึงพาเอากลุ่มฟองน้ำใหญ่มา คนตาดีมองดู เฟ่งพินิจ พิจารณาโดยแยกคาย”^{๑๐๓} เมื่อเขามองดู เฟ่งพินิจ พิจารณาโดยแยกคาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไร้แก่นสาร เท่านั้น แก่นสารในกลุ่มฟองน้ำ จะมีได้อย่างไร ฉันทไฉ รูปก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีตอนาคตหรือปัจจุบันก็ตาม ฯลฯ ไกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุมองดูรูปนั้น เฟ่งพินิจ พิจารณาโดยแยกคาย เมื่อเรามองดู เฟ่งพินิจ พิจารณาอยู่โดยแยกคาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไม่มีแก่นสาร แก่นสารในรูปจะพึงมีได้อย่างไร”

ต่อจากนี้ ตรัสถึง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และมีคาถาสรุว่า

“พระอาทิตย์พินธุ (พระพุทธรเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟองฟองแม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยกคาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น ด้วยประการใดๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า...”^{๑๐๔}

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปปรุงแต่งขึ้นจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ธรรมดาที่ว่านั้น ได้แก่อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจาก ปัจจุบันปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่าเป็น **อนิจจัง**

ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอก ทุกอย่างต่างก็เกิดดับ เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้งทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนกลาย เรียกว่าเป็น **ทุกข**

ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มันก็ไม่อาจเป็นของของใคร เช่นเดียวกับที่ไม่อาจเป็นตัวตนของมันเอง และไม่อาจมีอยู่โดยตัวของมันเอง มันไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครเอาความคิดอยากบังคับมันได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจอยากของใคร เรียกว่าเป็น

อนัตตา

รวมความว่า รู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมชาติ มีลักษณะความเป็นไปโดยทั่วไปเสมอเหมือนกับตามธรรมดาของมันในฐานะที่เป็นของปรุงแต่ง เกิดจากเหตุปัจจัยและขึ้นต่อเหตุปัจจัยทั้งหลายเช่นเดียวกัน

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะนี้แบ่งได้เป็น ๒ ขั้นตอน

ขั้นที่หนึ่ง คือรู้เท่าทันและยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา ท่าที่แห่งความเป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว แม้เมื่อประสบการณ์ที่ไม่ปรารถนา หรือมีเรื่องราวไม่น่าพึงใจเกิดขึ้นแล้วคิดขึ้นได้ ว่าสิ่งนั้นๆ เหตุการณ์นั้นๆ เป็นไปตามคติธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน คิดได้อย่างนี้ก็เป็นท่าที่แห่งการปลงตกถอนตัวขึ้นได้ หายจากความทุกข์ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ทุกชั้นนั้นบรรเทาลง หรือเมื่อประสบสถานการณ์มีเรื่องราวเช่นนั้นเกิดขึ้น เพียงตั้งจิตสำนึกขึ้นได้ในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตามความอยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น การที่จะเป็นทุกข์ก็ผ่อนคลายลงได้ทันที เพราะปล่อยตัวเป็นอิสระได้ ไม่เอาตัวเข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ (ความจริงคือไม่สร้างตัวตนขึ้นให้ถูกกดถูกบีบ)

ขั้นที่สอง คือแก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว กล่าวคือ เมื่อรู้อยู่แล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย เราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัยทั้งหลายที่จะทำให้มันเป็น

ไปอย่างนั้น แล้วแก้ไข ทำการ จัดการที่ตัวเหตุปัจจัยเหล่านั้น

เมื่อทำเหตุปัจจัยพร้อมบริบูรณ์ที่จะให้มันเป็นอย่างนั้นแล้ว ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็ต้องเป็นไปอย่างนั้น เมื่อเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น ถึงเราอยากหรือไม่อยาก มันก็จะไม่เป็นอย่างนั้น กล่าวสั้นๆ คือ แก้ด้วยความรู้และแก้ที่ตัวเหตุปัจจัย ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก เพียงแต่กำหนดรู้ความอยากของตน และกำหนดรู้เหตุปัจจัย แล้วแก้ไข กระทำการที่เหตุปัจจัย

เมื่อปฏิบัติอย่างนี้ ก็ถอนตัวเป็นอิสระได้ ไม่ถูกความอยากพาตัว (ความจริงคือสร้างตัว) เข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ เป็นการปฏิบัติอย่างไม่ถูกมัดตัว เป็นอันว่า ทั้งทำการตรงตามเหตุปัจจัย และทั้งปล่อยให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นวิธีปฏิบัติที่ทั้งได้ผลดีที่สุด และตนเองก็ไม่เป็นทุกข์ การปฏิบัติตามวิธีแบบที่ ๓ ในขั้นที่สองนี้ สัมพันธ์กับวิธีคิดแบบที่ ๔ ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า กล่าวคือ ใช้วิธีคิดแบบที่ ๔ มารับช่วงต่อไป

ในการเจริญวิปัสสนา ตามประเพณีปฏิบัติซึ่งได้วางกันไว้เป็นแบบแผนดังบรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา ท่านถือหมวดธรรมคือ **วิสุทธิ ๗** เป็นแม่บท^{๕๔} เอาลำดับญาณที่แสดงไว้ในคัมภีร์ **ปฐิมิกาทามัคค์** เป็นมาตรฐาน^{๕๕} และยึดวิธีจำแนกปรากฏการณ์โดยนามรูปเป็นข้อพิจารณาขั้นพื้นฐาน ตามหลักการนี้ท่านได้จัดวางข้อปฏิบัติคือ **การเจริญวิปัสสนา** นั้น เป็นระบบที่มีขั้นตอนแน่นอนต่อเนื่องเป็นลำดับ และสำหรับวิธีคิด ๓ แบบที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านก็นำเอาไปจัดเข้า เป็นขั้นตอนอยู่ในลำดับด้วย โดยจัดให้เป็นวิธีคิดวิธีพิจารณาที่ต่อเนื่องเป็นชุดเดียวกัน แต่ลำดับของท่านนั้นไม่ตรงกับลำดับข้อในที่นี้ที่เดียวนัก กล่าวคือ^{๕๖}

ลำดับที่ ๑ ใช้วิธีคิดแบบแยกแยะหรือวิเคราะห์องค์ประกอบ (วิธีที่ ๒) กำหนดแยกปรากฏการณ์ต่างๆ เป็นนามธรรมกับรูปธรรม ว่า

อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม จำพวกรูปมีอะไรบ้าง จำพวกนามมีอะไรบ้าง มีลักษณะ มีคุณสมบัติเป็นอย่างไร เรียกว่าขั้น **นามรูปปริเคราะห์** บ้าง **นามรูปวัตถสถาน** บ้าง **นามรูปปริจเฉท** หรือ **สังขารปริจเฉท** บ้าง และจัดเป็น **ทวิวิสุทธิ** (วิสุทธิที่ ๓) อย่างไรก็ตาม ความประสงค์ของท่านมุ่งเน้นให้กำหนดจับและรู้จักสภาวะหรือองค์ประกอบตามที่พบเห็น ตามที่เป็นอยู่ ว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป มากกว่าที่จะมุ่งเน้นในแง่ของการพยายามแจกแจง

ลำดับที่ ๒ ใช้วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (วิธีที่ ๑) พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้นในแง่ต่างๆ เช่น พิจารณาตามแนวปฏิจสมุปบาท พิจารณาตามแนววิชาต้นหา อุปทานกรรมและอาหารพิจารณาตามแนวกระบวนการรับรู้ (เช่น จักขุวิญญาณอาศัยจักขุกับรูปารมณ์ เป็นต้น) พิจารณาตามแนวกรรมวิภักติภาวัญญ์ เป็นต้น แต่รวมความแล้วก็อยู่ในขอบเขตของปฏิจสมุปบาทนั่นเอง เป็นแต่แยกบางแง่ออกไปเน้นพิเศษ ขั้นนี้เรียกว่า **นามรูปปัจจัยปริคคหะ** หรือเรียกสั้นๆ ว่า **ปัจจัยปริคคหะ** (ปัจจัยปริเคราะห์) เมื่อทำสำเร็จเกิดความรู้ความเข้าใจก็เป็น**ธรรมฐิติญาณ** หรือ **ยถาภูตญาณ** หรือ **สัมมาทัสสนะ** จัดเป็น **กังขาวิตรณวิสุทธิ** (วิสุทธิที่ ๔)

ลำดับที่ ๓ ใช้วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา หรือวิธีคิดโดยสามัญลักษณะ (วิธีที่ ๓) นำเอารูปหรือสังขารนั้นมาพิจารณาตามหลักแห่งคติธรรมดาของไตรลักษณ์ ให้เห็นภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง ถูกปัจจัยขัดแย้งบีบคั้น เป็นทุกข์ ไม่มีไม่เป็นโดยตัวของมันเอง ใครๆ เข้ายึดเป็นเจ้าของครอบครองบังคับด้วยความอยากไม่ได้ เป็นอนัตตา ขั้นนี้เรียกว่า **สัมมสนญาณ** เป็นตอนเบื้องต้นของ **มคคา-มคคญาณทัสสนวิสุทธิ** (วิสุทธิข้อที่ ๕)

ข้อความอ้างจากบาลี ซึ่งใช้วิธีคิดแบบที่ ๒ และแบบที่ ๓ พิจารณาไปพร้อมๆ กัน ขอยกมาให้ดูเพียงเล็กน้อยพอเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งรูป และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งรูปตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งเวทนาและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งเวทนาตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งสัญญาและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสัญญาตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งสังขารและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสังขารตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งวิญญาณและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งวิญญาณตามความเป็นจริง...”^{๔๘}

“ภิกษุผู้มีสุตตะ พึงมนสิการโดยแยบคาย ซึ่งอุปาทานชั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของถูกปัจจัยบีบคั้น... โดยความเป็นของมิใช่อดีต...”^{๔๙}

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แสดงการคิดแบบสืบสาวหาเหตุ ต่อด้วยการคิดแบบสามัญลักษณะเพื่อวัตถุประสงค์แห่งการรู้เท่าทันตามความเป็นจริงให้ใจเป็นอิสระ มิให้เกิดทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะอยู่เกิด; เมื่อเธอทั้งหลายจะเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง... มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นใดเป็นสรณะ เป็นอยู่ ก็พึงพิจารณาโดยแยบคายว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจทั้งหลาย เกิด

จากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด”

“ภิกษุทั้งหลาย โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวัง คับแค้นใจทั้งหลายเกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด? (พึงเข้าใจดังนี้) ปุณฺณในโลกลี ผู้ขาดสุตตะ (ไม่ได้เรียนรู้) มิได้พบเห็นอริยชน ไม่ฉลาดในอริยธรรม ไม่ได้รับการฝึกอบรมในอริยธรรม มิได้พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปริสธรรม ไม่ได้รับการฝึกอบรมในสัปปริสธรรม ย่อมมองเห็นรูปเป็นตน มองเห็นตนมีรูป มองเห็นรูปในตน หรือมองเห็นตนในรูป, รูปของเขานั้นผันแปรไปกลายเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่รูปผันแปรกลายเป็นอื่น; เขามองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ (เป็นอดีต เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว) โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ผันแปรไปกลายเป็นอื่น”

“ส่วนภิกษุรู้ชัดว่ารูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง แปรปรวนได้ จางหายดับสิ้นได้ มองเห็นตามเป็นจริงด้วย สัมมาปัญญาอย่างนี้ว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ทั้งในกาลก่อน ทั้งในบัดนี้ ก็เช่นเดียวกัน เธออย่าละโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจทั้งหลายได้ เพราะละโสกะเป็นต้นนั้นได้ เธออย่าต้องท้อหวาดเสียใจ เมื่อไม่ท้อหวาดเสียใจ ย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรียกได้ว่าตถาคณิพพานแล้ว”^{๕๐}

วิธีคิดแบบอริยสัจ/คิดแบบแก้ปัญหา

วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือคิดแบบแก้ปัญหาเรียกตามโวหารทางธรรมได้ว่า วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมด บาลีที่พึงอ้างในข้อนี้มีความสั้นๆ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย มนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า ทุกข์คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า ความดับแห่งทุกข์คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์คือดังนี้; เมื่อเธอมนสิการโดยแยบคายอยู่อย่างนี้สังโยชน์ ๓ อย่างคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละเสียได้”^{๕๔}

วิธีคิดแบบอริยสัจนี้ มีลักษณะทั่วไป ๒ ประการ คือ

๑) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล^{๕๕} สืบสาวจากผลไปหาเหตุ แล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น ๒ คู่ คือ

คู่ที่ ๑ : ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบ ซึ่งไม่ต้องการ

สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไข จึงจะพ้นจากปัญหาได้

คู่ที่ ๒ : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึง

มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องกระทำให้การแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมายคือภาวะสิ้นปัญหา อันได้แก่ความดับทุกข์

๒) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติต้องเกี่ยวข้องของชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่ฟุ้งชานออกไปในเรื่องที่ฟุ้งเพื่อ ที่สกว่าคิดเพื่อสนองตัณหาตามะทิฐิ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา^{๕๖}

ได้กล่าวแล้วว่า วิธีคิดแบบนี้ รับกันหรือต่อเนื่องกันกับวิธีคิดแบบที่ ๓ กล่าวคือ เมื่อประสบปัญหาได้รับความทุกข์ และเมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ ๓ ขั้นที่ ๑ แล้ว ต่อจากนั้น เมื่อจะปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหา ตามวิธีปฏิบัติแบบที่ ๒ ของวิธีการคิดแบบที่ ๓ นั้น พึงดำเนินความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอนอย่าง que แสดงในวิธีการคิดแบบที่ ๔ นี้

หลักการหรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสัจก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความดับทุกข์ที่ประสบ โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจกับปัญหาคือความทุกข์นั้นให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไข ในเวลาเดียวกันก็กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้

หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่กำหนดไว้นั้น ในการคิดตามวิธีนี้ จะต้องตระหนักถึงกิจการหรือหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อปัจเจกแต่ละข้ออย่างถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นเค้าความในเรื่องนี้ จะกล่าวถึงหลักอริยสัจและวิธีปฏิบัติโดยย่อดังนี้

ขั้นที่ ๑ ทุกข์ คือสภาพปัญหา ความคับข้อง ติดขัด กัดดัน บีบคั้น บกพร่อง ที่เกิดมีแก่ชีวิตหรือที่คนได้ประสบ ซึ่งเมื่ออย่างกว้างที่สุดก็คือ ภาวะที่สังขาร หรือนามรูป หรือชั้น ๕ หรือโลกและชีวิตตกอยู่ในอำนาจของกฎธรรมดา เป็นของไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกเหตุปัจจัยต่างๆ กัดดันบีบคั้น และขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนที่จะอยู่ในอำนาจครอบครองบังคับได้จริงนั่นเอง สำหรับทุกขั้นนี้เรามีหน้าที่เพียงกำหนดรู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด เหมือนอย่างแพทย์กำหนดรู้หรือตรวจให้รู้ว่าอาการของโรคอะไร เป็นที่ไหน หน้าที่นี้เรียกว่า **ปริณญา** เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิด มาแบกไว้ หรือคิดขัดเคืองเป็นปฏิกิริยากับความทุกข์ หรือห่วงกังวลอยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้นมีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เราก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มันและกำจัดเหตุของมัน ดังนั้นจะอยากไปก็ไม่มีประโยชน์ มีแต่โทษเพิ่มขึ้น ขั้นนี้นอกจากกำหนดรู้แล้ว ก็เพียงวางใจวางท่าที่แบบรู้เท่าทันคติธรรมดาอย่างทีกล่าวแล้วในขั้นที่ ๑ ของวิธีที่สาม เมื่อกำหนดรู้ทุกข์หรือเข้าใจปัญหา เรียกว่า ทำปริณญา แล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น พึงก้าวไปสู่ขั้นที่สองทันที

ขั้นที่ ๒ สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหาได้แก่เหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้าสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมาจนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กัดดัน คับข้อง ติดขัด อึดอัด บกพร่อง ในรูปต่างๆ แปลกๆ กันไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้อง คือ

ปหาน ได้แก่ กำจัดหรือละเสีย ตัวเหตุแกนกลางที่ยืนพื้นหรือยืนโรงกำกับชีวิตอยู่ควบคู่กับความทุกข์พื้นฐานของมนุษย์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรงคือต้นเหตุ และระดับเต็มกระบวนหรือเต็มโรงคือการสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยเริ่มแต่อดีตตามหลักปัจจุสมุปบาท เมื่อประสบทุกข์หรือปัญหาจำเพาะแต่ละกรณีก็ต้องพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ใช้วิธีคิดแบบที่ ๑ ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็พินิจเอาตัวเหตุแกนกลางหรือเหตุยืนโรงมาพิจารณาร่วมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย เมื่อสืบค้นวิเคราะห์และวินิจฉัยจับมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องกำจัดหรือแก้ไขได้แล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้นการคิดขั้นที่สอง

ขั้นที่ ๓ นิโรธ คือความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หหมดหรือปราศจากปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ **สังคิกิริยา** หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จหรือบรรลุถึง ในขั้นนี้จะต้องกำหนดได้ว่าจุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้หรือจะปฏิบัติเพื่ออะไร จะทำกันไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปได้ได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มีจุดหมายรองหรือจุดหมายลดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่างได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ ๔ มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหา ได้แก่วิธีการและรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ **ภาวนา** คือปฏิบัติหรือลงมือทำ สิ่งพึงทำในขั้นของความคิดก็คือ กำหนดวางวิธีการ แผนการและรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์

วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์^{๕๖} หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง **ธรรม** กับ **อรรถ** หรือหลักการ กับ **ความมุ่งหมาย** เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรมหรือทำการตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็นการกระทำที่คลาดเคลื่อน เลื่อนลอย หรือมกมาย

คำว่า **ธรรม** แปลว่า หลัก หรือ หลักการ คือหลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติหรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอนที่จะทำให้ประพฤติปฏิบัติและกระทำการได้ถูกต้อง คำว่า **อรรถ** แปลว่า ความหมาย ความมุ่งหมาย จุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์

ในการปฏิบัติธรรมหรือกระทำการตามหลักการใดๆ ก็ตาม จะต้องเข้าใจความหมายหรือความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้นๆ ว่า ปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทาง และเป้าหมายท่ามกลางในระหว่างที่จะส่งทอดต่อไปยังธรรมหรือหลักการ

ข้ออื่นๆ ความเข้าใจในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่า **ธรรมานุธรรมปฏิบัติ**

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ หรือ **ธัมมานุธัมมปฏิบัติ** แปลอย่างสืบทกัมาว่า ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แปลตามความหมายว่า ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่ หรือ ปฏิบัติธรรมย่อยคล้ายตามหลักใหญ่แปลง่ายๆ ว่า ปฏิบัติธรรมถูกหลัก คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ^{๕๗}

ธรรมานุธรรมปฏิบัติเป็นสิ่งสำคัญมาก อาจเรียกได้ว่าเป็นตัวตัดสินว่า การปฏิบัติธรรมหรือการกระทำนั้นๆ จะสำเร็จผลบรรลุจุดหมายได้หรือไม่ ถ้าไม่มีธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมหรือดำเนินตามหลักการก็คลาดเคลื่อน ผิดพลาด เลื่อนลอย ว้างเปล่า มกมาย ไร้ผล หนาซ้ำอาจมีผลในทางตรงข้ามคือเกิดโทษขึ้นได้ ธรรมทุกข้อมีอรรถ หลักการทุกอย่างมีความมุ่งหมาย ธรรมเพื่ออรรถ หลักการเพื่อจุดหมายจะทำอะไรต้องถามได้ตอบได้ว่าเพื่ออะไร

ในทางธรรม ท่านเน้นความสำคัญของการมีความคิดมีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก ทั้งในแง่เป็นคุณสมบัติของบุคคล เช่น สัปปริสธรรม และ ปฏิสัมภิทา ๔ เป็นต้น และในแง่ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติธรรม เช่น ปัญญาวิมุตติธรรม และแนวปฏิบัติธรรมที่จะยกมาแสดงต่อไป เพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจ ขอยกบาลีบางแห่งมาดูประกอบดังนี้

“ภิกษุทั้งหลายภิกษุเป็นธัมมัตถุได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรม คือ สุตร เคยยะ ไวยากรณ์ คาคา อุทาน อิติวุตตะก ขาดก อัฏฐตธรรม เวทลละ...”

“ภิกษุเป็นอรรถัตถุได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้อรรถแห่งธรรมที่ภาษิตแล้วนั้นๆ ว่า นี่เป็นอรรถแห่งธรรมที่ภาษิตไว้ข้อนี้ นี่

เป็นอรรถแห่งธรรมที่ภาษิตไว้ข้อนี้...”๕๔

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นพหูสูต และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตะเป็นอย่างไร? บุคคลบางคนมีสุตะ (ความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับไว้) คือ สุตระเคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อष्टฎกธรรม เวทลสะ เป็นอันมาก, เขารู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแห่งสุตะที่มากนั้นแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), อย่างนี้แล บุคคลชื่อว่า เป็นพหูสูต และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตะ”๕๕

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเราแสดงไว้แล้ว เป็นอันมาก คือ สุตระ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อष्टฎกธรรม เวทลสะ, ถ้าแม้ภิกษุรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแห่งคาถาที่มี ๔ บาท แล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) ก็ควรเรียกได้ว่าเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงนาม”๕๖

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความลบล้าง เพื่อความอันตรธานแห่งสังขาร กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายไม่ฟังธรรมโดยเคารพ ไม่เล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ไม่ทรงธรรมไว้โดยเคารพ ไม่ไตร่ตรองอรรถ (อรรถุปปริกษา) แห่งธรรมที่ทรงไว้โดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงอรรถแล้ว ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ)...”

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่ลบล้าง เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสังขาร กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายย่อมฟังธรรมโดยเคารพ ย่อมเล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมทรงธรรมไว้โดยเคารพ ย่อมไตร่ตรองอรรถ (อรรถุปปริกษา)

แห่งธรรมที่ทรงไว้แล้วโดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ย่อมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่ลบล้าง เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสังขาร”๕๗

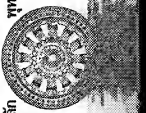
พึงสังเกตแนวธรรมในสูตรนี้ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้:

ฟังและเล่าเรียนธรรม → ทรงธรรมไว้ได้ →
ไตร่ตรองอรรถ (อรรถุปปริกษา) → ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

แนวธรรมเดียวกันนี้มีมาในพระสูตรอื่นๆ อีกมากมายเหลือเกิน”๕๘
จนถึงถือได้ว่าเป็นหลักการสำคัญของการศึกษาและปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เมื่อได้หลักนี้แล้วขอให้นำไปเปรียบเทียบกับหลักการพัฒนาปัญญา หรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสดาบัน ๔ ประการ ที่ตรัสไว้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา กล่าวคือ การเสวนาสัตบุรุษ การฟังสังฆธรรม โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ”๕๙

เมื่อเทียบกันแล้วก็จะเห็นได้ว่า แนวธรรมทั้งสองนี้มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ข้อที่พึงสังเกตพิเศษก็คือ ข้อโยนิโสมนสิการสูตรที่อ้างข้างบนใช้คำว่า **อรรถุปปริกษา** (ไตร่ตรองหรือพิจารณาอรรถ) แทนเสมือนเป็นการจำกัดความหมายของโยนิโสมนสิการในกรณีนี้ว่า มุ่งวิธีโยนิโสมนสิการแบบที่ ๕ ที่กำลังกล่าวถึงนี้โดยเฉพาะ เมื่อเข้าใจธรรมกับอรรถหรือหลักการกับจุดมุ่งหมายสอดคล้องกันดีแล้ว ก็ก้าวต่อไปสู่ขั้น

ที่พึงหมาย) ไม่ช่วยนำความสุขมาให้เลย, คนเขลาย่อมผลาญอรรถ
(ประโยชน์) เสีย เหมือนดังลิงเฝ้าสวน”^{๖๔}

“พึงวิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า จึงจะเข้าใจอรรถแจ้งชัดด้วยปัญญา”^{๖๕}

“ผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) เป็นบุคคลหาได้
ยาก (ประเภทหนึ่ง) ในโลก”^{๖๖}

“ท่านสารีบุตร อะไรหนอทำได้ยากในธรรมวินัยนี้?”

“การบวชที่ท่าน ทำได้ยากในธรรมวินัยนี้”

“ผู้ที่บวชแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?”

“ความยินดีที่ท่าน ผู้บวชแล้วทำได้ยาก”

“ผู้ยินดีแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?”

“ธรรมานุธรรมปฏิบัติที่ท่าน อันผู้ยินดีแล้วทำได้ยาก”

“นานสักเท่าไรหนอ ภิกษุผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติจึงจะได้เป็น
อรหันต์?”

“ไม่นานเลยท่าน”^{๖๗}

ในทางธรรม น่าจะได้เน้นความสำคัญของความคิดความเข้าใจ
แบบนี้ไว้เสมอๆ จะเห็นได้ว่า แม้แต่ความเป็นกลางของทางสายกลาง
หรือความเป็น มัชฌิมา ของ มัชฌิมาปฏิบัติ ก็กำหนดด้วยความรู้
ความเข้าใจตระหนักในจุดหมายของการปฏิบัติ แม้หลักธรรมต่างๆ ที่
แบ่งย่อยออกมา หรือเป็นองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทานั้น แต่ละ
อย่างๆ ก็มีเป้าหมายจำเพาะและจุดหมายรวมซึ่งจะต้องเข้าใจและ
ตระหนักไว้ เพื่อให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง เพื่อให้ข้อธรรมเหล่านั้นเข้าสัมพันธ์

กลมกลืนและรับช่วงสืบทอดกัน นำไปสู่ผลที่มุ่งหมาย พุทธอีกนัยหนึ่งว่า
ความรู้เข้าใจตระหนักในจุดหมายและขอบเขตแห่งคุณค่าของหลักธรรม
ต่างๆ เป็นเครื่องกำหนดความถูกต้องพอเหมาะพอดีแห่งการปฏิบัติธรรม
นั้นๆ ซึ่งทำให้เกิดธรรมานุธรรมปฏิบัติ

เมื่อมองในแง่ปรมาตม (มิใช่ในแง่ทฤษฎีธรรมิกัตถ์ สัมปรายิกัตถ์
ปรัตตะ หรือในแง่สังคม) ศิล สมาธิ และปัญญาต่างก็มีจุดหมายสุดท้าย
เพื่อบรรลุจุดหมายเหมือนกัน แต่เมื่อมองจำกัดเฉพาะตัว แต่ละอย่างมีขีดชั้น
ขอบเขตของตนที่จะต้องไปเชื่อมต่อกับอย่างอื่น จึงจะให้บรรลุจุดหมาย
สุดท้ายได้ ลำพังอย่างหนึ่งอย่างเดียวหาสำเร็จผลล่งตลอดไม่ แต่จะขาด
อย่างหนึ่งอย่างใดเสียทีเดียวก็ไม่ได้ จึงมีหลักว่า ศิลเพื่อสมาธิ สมาธิ
เพื่อปัญญา ปัญญาเพื่อวิมุตติ ถ้าปฏิบัติศิลปขาดเป้าหมาย ก็อาจกลายเป็น
ศิลปพดปราคาส ช่วยส่งเสริมอรรถกถาญาณโยค ถ้าบำเพ็ญ
สมาธิโดยไม่คำนึงอรรถ ก็อาจหมกมิดอยู่ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ส่งเสริม
มิจฉาทิฏฐิบางอย่างหรือส่งเสริมตริจฉานวิชาบางประเภท ถ้าเจริญ
ปัญญาชนิดที่ไม่เป็นไปเพื่อวิมุตติ ก็เป็นอันคลาดออกนอกมัชฌิมา
ปฏิปทา ไม่ไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา อาจหลงอยู่ข้างๆ ระหว่าง
ทาง หรือติดค้างในมิจฉาทิฏฐิแบบใดแบบหนึ่ง

โดยนัยนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมโดยขาดโยนิโสมนสิการ จึงอาจปฏิบัติ
ผิดพลาดไขว่เขวได้ทุกขั้นตอน เช่น ในขั้นต้นคือระดับศิลป มีหลักทั่วไป
อยู่ว่า การรักษาศิลเครื่องครัดบริสุทธิ์ตามบทบัญญัติเป็นคุณสมบัติสำคัญ
ของผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติพึงตระหนักอยู่เสมอว่าต้องให้ความสำคัญอย่าง
มากแก่ศิลป อย่างไรก็ตาม ทั้งที่เป็นผู้เคร่งครัดในศิลป และให้ความสำคัญ
แก่ศิลปเป็นอย่างมากนี้แหละ ถ้าขาดความตระหนักในด้านอรรถธรรม
สัมพันธ์ขึ้นมาเมื่อใด คือลืมนึกถึงความหมายและความมุ่งหมายของศิลป
ที่เป็นเครื่องชี้บอกขอบเขตคุณค่าและตำแหน่งเชื่อมโยงของหลักธรรม

อื่นๆ ความผิดพลาดในการปฏิบัติก็เกิดขึ้นได้ทันที

ผู้ปฏิบัติอาจมองศีลเป็นสภาวะสมบูรณ์ในตัว ซึ่งตั้งอยู่โดดๆ ลอยๆ ไม่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปฏิบัติธรรม หรือไม่อีกอย่างหนึ่ง ความไม่คอยคำนึงถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีลนั้นก็นำไปสู่ความยึดติดถือมั่นในรูปแบบ ทำให้เกิดการกระทำที่สักรว่าปฏิบัติสักรๆ กัน ไปโดยไม่เข้าใจเหตุผล ไม่รู้ว่าทำไปเพื่ออะไร ไม่มองศีลในฐานะข้อปฏิบัติ เพื่อฝึกอบรมตน

บางพวกถือเพลินโดยไม่รู้สึกตัว ถลาละเลยไปเหมือนว่าความเคร่งครัดเข้มงวดเป็นความดีเสร็จสิ้นในตัวเอง เมื่อทำได้เช่นนั้นๆ แล้วก็ดีเองจะสำเร็จเอง หรือว่าจะสำเร็จได้เพียงด้วยการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดในเรื่องศีลวัตรกลายเป็นให้ศีลวัตรเป็นที่จับล้น มิใช่ศีลมีเพื่อจุดหมาย หรือรู้สึกเหมือนว่ามีเพียงศีลก็พอให้บรรลุจุดหมาย

บ้างก็ถือเพลินต่อไปอีกว่า ยิ่งเคร่งครัดเข้มงวดเท่าใดก็ยิ่งดี พอถึงขั้นนี้ก็เป็อันขาดจากความตระหนักในความมุ่งหมายของศีลโดยสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติจะพยายามปรุงแต่งข้อปฏิบัติคือวัตรที่เคร่งครัดเข้มงวดขึ้นมาใช้ปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไป ฝ่ายผู้มองการปฏิบัติที่ขาดโยนิโสมนสิการในด้านนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อเห็นการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด ทำยากเกินปกติธรรมดาตามากเท่าใด ก็ยิ่งมีความโน้มเอียงที่จะเลื่อมใสยิ่งขึ้นเท่านั้น ภาวะเช่นนี้ย่อมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่น่าไปสู่ความประทุติปฏิบัติเข้มงวด บิรัดตนเองผิดวิสัยธรรมดา ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **ปฏิบัติเพี้ยมเกรียม** ของพวกนักบวชชีเปลือย ซึ่งเป็น**สัลลพตปราชสา** และเป็นข้อปฏิบัติเอียงสุด ฝ่าย**อรรถกถา**โยค เช่น ถือกินแต่ผักดอง ถือกินแต่ข้าวฟ่าง ถือกินแต่กากข้าว ถือกินหญ้าเป็นอาหาร ถือกินแต่ผลไม้ห่อน ถือห่มผ้าบังสุกุล ถือห่มผ้าคากรอง ถือถนอมผณอนหนวด ถือนอนบนหนามเป็นต้น และที่รุนแรงผิดธรรมดากว่านี้อีกเป็นอันมาก^{๗๓}

ส่วนผู้ถือศีลโดยเข้าใจความมุ่งหมาย ก็ย่อมมองความเคร่งครัดมีระเบียบเรียบร้อยเป็นเบื้องต้นเหมือนกัน แต่จะคำนึงหรือถึงกับถามต่อไปด้วยว่าเพื่ออะไร สัมพันธ์กับส่วนอื่นในกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างไรหรือไม่ รู้จักแยก เช่นว่า นี่เป็นศีล (ระเบียบกลาง) นี่เป็นวัตรหรือพรต (ข้อปฏิบัติเสริม) ท่านผู้นี้ควรถือวัตรซึ่งเคร่งครัดเข้มงวดมากข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้ ท่านผู้นี้ไม่ควรถือวัตรข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้ถือบังคับเสมอเหมือนกันเพราะเหตุหรือเพื่อผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้บุคคลสมัครใจเลือกได้เพราะเหตุหรือเพื่อผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้บุคคลสมัครใจเลือกได้เพราะเหตุหรือเพื่อผลเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลดังนี้ ผู้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดและได้บรรลุผลสำเร็จด้วยดี ท่านผู้นี้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดแต่ไม่สำเร็จผลดี นี่เพราะอะไร ผู้นี้เคร่งครัดน้อยกว่าและไม่เข้มงวด เหตุใดจึงก้าวหน้าในการปฏิบัติดีกว่าผู้นั้นที่เคร่งครัดเข้มงวด ดังนี้ เป็นต้น

ในทางปฏิบัติ ดูเหมือนว่าวิธีคิดแบบนี้จะลดความสำคัญลงบ้างในกรณีที่กัลยาณมิตรคอยเป็นพี่เลี้ยงอยู่ใกล้ชิด เพราะดำเนินปฏิบัติด้วยศรัทธา ไว้วางใจต่อปัญญาของกัลยาณมิตรนั้น และหวังว่าค่อยๆ ทำค่อยๆ รู้ไป กัลยาณมิตรคงไม่นำไปผิด แต่ในพระบาลีเดิมยังไม่พบข้อยกเว้นเพราะหน้าที่อย่างหนึ่งของกัลยาณมิตรก็คือ การชี้แจงให้เขารู้ธรรมหรือชี้ช่องให้เขาเข้าใจธรรม เข้าใจธรรม

วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก

วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้ครบทั้ง **อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ** เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้นๆ เป็นอยู่ ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก เช่นบอกวก่อนจะแก้ปัญหาจะต้องเข้าใจปัญหาให้ชัดเจน และรู้ที่ไปให้ดีกว่าก่อน หรือก่อนจะละจากสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอที่จะให้ เห็นว่าการละและไปหานั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปหาอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการกระทำที่รอบคอบสมควรและดีจริง

อัสสาทะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ

อาทีนวะ หรือ **อาทีนพ** แปลว่า ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง

นิสสรณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัยหรือปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ดังามจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อข้อดีข้อเสีย ไม่ขึ้นต่ออัสสาทะและอาทีนวะของสิ่งที่เป็นปัญหา หรือภาวะที่สกัดออกมานั้น

การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงยำ ๒ ประการ

๑) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้านเสีย หรือทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้นๆ ไม่ใช่มองแต่ด้านดีหรือคุณอย่างเดียว และไม่ใช้โทษหรือด้านเสียอย่างเดียว เช่น ที่เชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริง คือ รู้ทั้งคุณและโทษของกาม^{๖๔}

๒) เมื่อจะแก้ปัญหา ปฏิบัติ หรือดำเนินมรรควิธีออกไปจากภาวะที่ไม่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เพียงรู้คุณโทษ ข้อดีข้อเสียของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่ไม่ต้องการเท่านั้น ยังไม่เพียงพอ จะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายหรือที่จะไปนั้นคืออะไร คืออย่างไร ดีกว่า และพ้นจากข้อบกพร่อง จุดอ่อน โทษ ส่วนเสียของสิ่งหรือภาวะที่เป็นปัญหาอยู่อย่างไร ไม่ต้องขึ้นต่อคุณโทษ ข้อดีข้อเสียแบบเก่าอีกต่อไปจริงหรือไม่ จุดหมายหรือที่ไปหรือภาวะปลอดภัย ปัญหาเช่นนั้นอยู่จริงหรือเป็นไปได้อย่างไร ไม่พึงผลิผลลามละทิ้งสิ่งที่คิดว่าเป็นปัญหาหรือผลิผลลามปฏิบัติ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งที่ทรงทราบแจ่มแจ้งว่ากามมีข้อเสียมีโทษมากมาย แต่ถ้ายังไม่ทรงเห็นนิสสรณะแห่งกามก็ไม่ทรงยืนยันว่าจะไม่เวียนกลับมาหากามอีก^{๖๕}

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ์ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่า อะไรหนอคือส่วนดี (อัสสาทะ) ในโลก อะไรคือส่วนเสีย (อาทีนวะ) อะไรคือทางออก (นิสสรณะ)? เรานั้นได้มีความคิดว่า ความสุขความฉ่ำชื่นใจที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งใดๆ ในโลก นี่เป็นส่วนดีในโลก, ข้อที่โลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี่เป็นส่วนเสียในโลก, ภาวะที่ปราศจันทราคะ เป็นที่ละจันทราคะในโลกได้ (นิพพาน) นี่คือทางออกในโลก...”

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาอัสสาทะของโลก อันใดเป็น

อัสสาทะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อัสสาทะในโลกมีเท่าใด
อัสสาทะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา; เราได้เที่ยวแสวงหา
อาทีนวะของโลก อันใดเป็นอาทีนวะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว
อาทีนวะในโลกมีเท่าใด อาทีนวะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วย
ปัญญา; เราได้เที่ยวแสวงหานิสสรณะของโลก อันใดเป็นนิสรณะในโลก
อันนั้นเราได้ประสบแล้ว นิสสรณะในโลกมีเท่าใด นิสสรณะนั้นเราได้
เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา”

“ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริงซึ่งอัสสาทะ
ของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และ
ซึ่งนิสรณะโดยความเป็นนิสรณะ ตราบใดตราบนั้นเรายังไม่ปฏิญาณ
ว่าตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...”

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอัสสาทะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลาย
ก็ไม่พึงติดใจในโลก เพราะความอัสสาทะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลาย
จึงติดใจในโลก; ถ้าอาทีนวะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่
พึงเบื่อหน่ายในโลก แต่เพราะอาทีนวะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลาย
จึงเบื่อหน่ายในโลก; ถ้านิสรณะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็
ไม่พึงสลัดออกจากโลก แต่เพราะนิสรณะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้ง
หลายจึงสลัดออกจากโลกได้”

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง
ซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็น
อาทีนวะ ซึ่งนิสรณะโดยความเป็นนิสรณะ ตราบใด ตราบนั้นสัตว์ทั้ง
หลายก็ยังสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก... เป็นอยู่ด้วยใจไร้
เขตแดนไม่ได้, แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายรู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่ง
อัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ
และซึ่งนิสรณะโดยความเป็นนิสรณะ เมื่อนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงจะสลัด

ออก ไม่เกาะเกี่ยวหลุดพ้นจากโลก... เป็นอยู่ได้ด้วยจิตใจไร้เขตแดน”

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่า
หนึ่งเหล่าใด ยังไม่รู้ชัดซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่ง
อาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสรณะโดยความเป็นนิสรณะ
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นสมณะในหมู่
สมณะทั้งหลาย ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ทั้งหลาย
และท่านเหล่านั้นก็ยังไม่เชื่อว่าประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึง
อยู่ในปัจจุบัน ซึ่งอรรธแห่งความเป็นสมณะ หรือซึ่งอรรธแห่งความเป็น
พราหมณ์”^{๗๖}

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมิได้ตรัสรู้
เราได้มีความคิดว่า อะไรหนอคือส่วนดีของรูป อะไรเป็นส่วนเสีย อะไร
เป็นทางออก, อะไรคือส่วนดีของเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อะไรคือส่วนเสีย อะไรคือทางออก...; เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง
ซึ่งอัสสาทะของอุปาทานขันธ ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่ง
อาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสรณะโดยความเป็นนิสรณะ
ตราบใดตราบนั้นเรายังไม่ปฏิญาณว่า ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิ-
ญาณ...”^{๗๗}

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่า
หนึ่งเหล่าใด ไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งส่วนดีของกามทั้งหลายโดยความ
เป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสียโดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสรณะโดยความ
เป็นนิสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักชื่อว่ารู้จัก
(ปริญาณ) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วรู้จัก
กามทั้งหลายได้นั้น ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้, ส่วนสมณะหรือพราหมณ์

ทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใด ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงซึ่งส่วนดีของกามทั้งหลายโดยความเป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสียโดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสณะโดยความเป็นนิสสณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักกำหนด (ปริญญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้ว กำหนดรู้กามทั้งหลายได้นั้น ย่อมเป็นฐานะที่เป็นไปได้”^{๘๔}

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรคือส่วนดีของกามทั้งหลาย? ...ความสุข ความจำเริญใจที่เกิดขึ้นอาศัยกามคุณ ๕ นี่เป็นส่วนดีของกามทั้งหลาย”

“อะไรคือส่วนเสียของกามทั้งหลาย? ...กองทุกข์ที่เห็นประจักษ์เอง...กองทุกข์มีในเบื้องหน้า...”

“อะไรคือนิสสณะแห่งกามทั้งหลาย? ภาวะปราศจันทราคะเป็นที่ละจันทราคะในกามทั้งหลายได้ (นิพพาน) นี่คือนิสสณะแห่งกามทั้งหลาย”^{๘๕}

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย จิตไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่แนบสนิท ไม่น้อมดังไปในกามทั้งหลาย แต่เมื่อเธอมนสิการเนกขัมมะ จิตย่อมแล่นไป ย่อมเลื่อมใส ย่อมแนบสนิท ย่อมน้อมดังไปในเนกขัมมะ, จิตของเธอนั้นเป็นอันดำเนินไปดี อบรมดีแล้วออกไปได้ดี หลุดพ้นดีแล้ว ไม่เกาะเกี่ยวแล้วกับกามทั้งหลาย, อาสวะความคับแค้นเดือดร้อนเหล่าใดที่จะเกิดขึ้นเพราะกามเป็นปัจจัย เธอเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากอาสวะ ความคับแค้น ความเดือดร้อนเหล่านั้น เธอจะไม่เสวยเวทนาเหล่านั้น นี่เรียกว่านิสสณะแห่งกามทั้งหลาย”^{๘๖}

“เรานี่เอง ครึ่งก่อน เมื่อยังเป็นผู้ครองเรือนอยู่ เอิบอัมพรังพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า บำรุงบำเรอตน... ต่อมา เรานั้นทราบตามเป็นจริง ซึ่ง

เหตุเกิดขึ้น ซึ่งความดำรงอยู่ไม่ได้ ซึ่งส่วนดี ซึ่งส่วนเสีย และซึ่งทางออกของกามทั้งหลาย จึงละกามตัณหา บรรเทาความเร่าร้อนกาม ปราศจากความกระหาย มีจิตสงบภายใน เป็นอยู่, เรานั้นมองเห็นสัตว์เหล่าอื่นผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามตัณหาซ่อนไซ้ ถูกความเร่าร้อนกาม เร้าร้อน เสพกามอยู่ เราก็หาไผ่ทะยานต่อสัตว์เหล่านั้น หาพลอยอภิรมย์ในกามเหล่านั้นไม่ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะเราเรีนรมย์อยู่ ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรม จึงไม่ไผ่ทะยานต่อความสุขที่ทรมานกว่า ไม่นึกอภิรมย์ในความสุขที่ทรมานกว่านั้น”^{๘๗}

“ดูกรมหานาม ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้เห็นเป็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย มีทุกข์มาก มีความคับข้องมาก อาทีนวะในกามนี้ยิ่งนัก แต่เรานั้นยังมิได้ประสบปีติสุขอันปลอดจากกามปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลายหรือปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เราจึงยังปฏิญาณ (ยืนยัน) มิได้ก่อนว่าจะเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย, แต่เมื่อใดเราได้มองเห็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงอย่างนี้ ว่ากามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย... และเรานั้นได้ประสบปีติสุขอันปลอดจากกาม ปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลายพร้อมทั้งปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณได้ว่าเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย”^{๘๘}

นี่เป็นตัวอย่างความจากบาลีพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแนวความคิดแบบนี้ วิธีคิดแบบนี้ใช้ได้กับเรื่องทั่วๆ ไป แม้แต่ข้อธรรม เช่น ในปฏิสัมภิทามัคค์ กล่าวถึงอัสสาทะและอาทีนวะของอินทรี ๕ เช่นว่า ความไม่ปรากฏแห่งอุทัจจะ ความไม่ปรากฏความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ ความกลัวกล้าเนื่องจากการดำเนินชีวิตโดยไม่พึงชาน และการประสบสุขวิหการธรรมอันประณีต เป็นอัสสาทะของสมาธิ การที่อุทัจจะ

ยังปรากฏขึ้นได้ การที่ความเร่าร้อนเนื่องจากอุทกจะยังปรากฏได้ ภาวะที่ยังเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอาทีนะของสมาธิ ดังนี้ เป็นต้น^{๓๓}

ในทางปฏิบัติระดับชีวิตประจำวัน โดยมากเป็นเพียงการเลือกระหว่างสิ่งที่มีโทษมากคุณน้อยกับสิ่งที่มีคุณมากโทษน้อย หรือแม้ได้นิสสระณะ ก็มักเป็นนิสสระณะแบบสัมพัทธ์ คือทางออกที่ดีที่สุดในการณินั้นๆ ในภาวะเช่นนี้ ก็ไม่ควรลืมิใช้วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือควรยอมรับส่วนดีของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนละเว้น และไม่ควรมองข้ามเป็นอันขาด ซึ่งโทษ ข้อบกพร่อง จุดอ่อน ส่วนเสีย หรือช่องทางที่จะเสียของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอา การคิดมองตามความเป็นจริงเช่นนี้จะทำให้ปฏิบัติได้ถูกต้องที่สุด มีความไม่ประมาท อาจนำเอาส่วนดีของสิ่งที่ตนละเว้นมาใช้ประโยชน์ได้ และสามารถหลีกเลี่ยง หรือมีโอกาสดักไขส่วนเสียบกพร่องที่ติดมากับสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอานั้นได้ด้วย

ในการสั่งสอน ตัวอย่างแสดงแนวความคิดแบบคุณโทษและทางออกนี้ ก็คือพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า อนุบุพพิกขา ซึ่งเป็นแนวการสอนธรรมแบบหลักที่ทรงใช้ทั่วไปหรือใช้เป็นประจำ โดยเฉพาะก่อนทรงแสดงอริยสัจ ๔ กล่าวถึงการครองชีวิตดีงาม โอบอ้อมอารีช่วยเหลือกัน ดำรงตนในสุจริต ที่เรียกว่า ทาน และ ศีล แล้วแสดงชีวิตที่มีความสุขความเอิบอิ่มพร้อมๆ ที่เป็นผลของการครองชีวิตดีงามเช่นนั้น เรียกว่า สัคคะ จากนั้นแสดงแง่เสีย ข้อบกพร่อง โทษ ความไม่สมบูรณ์ เพียงพอของความสุข ความพร้อมพร้อมเช่นนั้น เรียกว่า กามาทีนะ และในที่สุดแสดงทางออกพร้อมทั้งผลดีต่างๆ ของทางออกนั้น เรียกว่า เนกขัมมานิสังสะ เมื่อผู้ฟังมองเห็นผลดีของทางออกนั้นแล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ต่อท้ายเป็นตอนจบ

วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม

วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา คือการใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกัดหรือบรรเทา ตณหา เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลสหรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่างๆ มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็นว่าสิ่งนั้นๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มียุคค่าแก่เรา หรือที่เรานิยมเรียกว่ามันมีประโยชน์คุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

๑) **คุณค่าแท้** หมายถึง ความหมาย คุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ในแง่ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตน เพื่อความดีงามความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพ

ดี เป็นอยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ รถยนต์ช่วยให้เดินทางได้รวดเร็วเกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่การงาน ความเป็นอยู่ การบำเพ็ญประโยชน์สุข ควรมุ่งเอาความสะดวก ปลอดภัย แข็งแรง ทนทาน เป็นต้น

๒) **คุณค่าพอกเสริม** หรือ **คุณค่าเทียม** หมายถึงความหมายคุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ที่มนุษย์พอกเพิ่มให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพส่วยเวทนา หรือเพื่อเสริมราคาเสริมขยายความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะความโก้หรูหารถยนต์เป็นเครื่องวัดฐานะ แสดงความโก้ความมั่งมี มุ่งเอาความสวยงามและความเด่น เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ ใช้พิจารณาในการเข้าเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์กับชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น คุณค่าแท้นอกจากจะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของกุศลธรรม เช่น ความมีสติ เป็นต้น ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องกับด้วยปัญญาและมีขอบเขตอันเหมาะสม มีความพอเหมาะพอดี ต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหาซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางที่เป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยา มานะ ทิฏฐิ ตลอดจนการยกตนข่มผู้อื่นเจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียน ตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญาเพื่อคุณค่าแท้มื้อหนึ่งราคาสิบบาท อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมื้อเดียวราคา ๑ พันบาทที่กิน

ด้วยตัณหา เพื่อสนองความอยากหรือเพื่อเสริมราคาของตัวตน และหน้าซ้าอาจเป็นอันตรายแก่ร่างกาย

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงใช้จิวร เพียงเพื่อกำจัดหนาวร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลมแดด สัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อกบปิดอวัยวะที่ควรละลาย”

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงฉนบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุกสนาน มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตกแต่ง เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งร่างกาย เพื่อยังชีวิต เพื่อกำจัดความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ด้วยคิดว่า เราจะกำจัดเวทนาเก่า และไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น การมีชีวิตเป็นไปจักมีแก่เรา พร้อมทั้งความไม่เป็นโทษ และความอยู่ผาสุก”

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงเสพเสนาสนะ เพียงเพื่อกำจัดหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลมแดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายจากฤดูกาล เพื่อได้ความรื่นรมย์ในการหลีกเร้น”

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงเสพยาและเครื่องประกอบอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ เพียงเพื่อกำจัดเวทนาทั้งหลายเนื่องจากอาพาธต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเป็นผู้ไม่มีอาพาธเบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง”๔๔

วิธีคิดแบบเจ้าคุณธรรม

วิธีคิดแบบอุบายปลุกเจ้าคุณธรรม^{๗๔} อาจเรียกง่ายๆ ว่า วิธีคิดแบบเจ้ากุศล หรือเจ้าคุณธรรมหรือวิธีคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสักดิ์กันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัวตน จินตได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้นๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญของงามแห่งกุศลธรรม และสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกิยะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้มีอยู่ว่าประสบการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกันอาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างของจิตใจหรือแนวทางความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงจิต คือสังขารที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้ หรือสุดแต่การทำใจในขณะนั้นๆ

ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้วคิดปรุงแต่งไปในทางที่ตึงามเป็นประโยชน์ เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้วคิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล แม้แต่บุคคลคนเดียวกัน มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่างคราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้โดยเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว

การทำใจที่ช่วยตั้งต้นและชักนำความคิดให้เดินไปในทางที่ตึงาม และเป็นประโยชน์ เรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบอุบายปลุกเจ้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเจ้ากุศลในที่นี้

โยนิโสมนสิการแบบเจ้ากุศลนี้ มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ตึงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินแบบร้ายๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ๆ ที่ตึงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย ในทางตรงข้าม หากปราศจากอุบายแก้ไขเช่นนี้ ความคิดและการกระทำของบุคคลก็จะถูกชักนำให้เดินไปตามแรงชักจูงของความเคยชินเก่าๆ ที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิมเพียงอย่างเดียว และช่วยเสริมความเคยชินอย่างนั้นให้กำลังแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยไป

ตัวอย่างง่ายๆ อย่างหนึ่งที่สืในคัมภีร์ คือ การคิดถึงความตาย ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรมก็จะเกิดขึ้น เช่น คิดถึงความตายแล้วสลดหดหู่ เกิดความเศร้าความเหี่ยวแห้งใจบ้าง เกิดความหวาดกลัวหวาดเสียวใจบ้าง ตลอดจนเกิดความดีใจเมื่อนึกถึงความตายของคนทีเกลียดชังบ้าง เป็นต้น แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจหรือคิดให้ถูกวิธี ก็จะเกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกตื่นตัว ระวัง ไม่ประมาท เร่งชวนชวยปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งตึงามเป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรม ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคติธรรมตาของสังขาร ท่านกล่าวว่า การคิดถึงความตายอย่างถูกวิธีจะประกอบด้วย **สติ** (ความกำหนดใจได้ หรือมีใจอยู่กับตัว ระลึกรู้ถึงสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องจัดทำ) **สังเวค** (ความรู้สึกเข้าใจ ได้คิด และสำนึกที่จะเร่งรีบกระทำการ) และ **ญาณ** (ความรู้เท่าทันธรรมตา หรือรู้ตามเป็นจริง) นอกจากนั้น ท่านได้แนะนำอุบายแห่งโยนิโสมนสิการเกี่ยวกับความตายไว้หลายอย่าง^{๗๕}

แม้ใน **พระไตรปิฎก** ก็มีตัวอย่างง่ายๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบ่อยๆ

คือ เหตุปรารภหรือเรื่องราวกรณีอย่างเดียวกัน คิดมองไปอย่างหนึ่ง ทำ
ใจเกียจคร้าน คิดมองไปอีกอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความเพียรพยายาม
ดังความในพระสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องของผู้เกียจคร้าน (กุสีตวัตถุ) ๘ อย่างเหล่านี้;
๘ อย่างคืออะไร?

๑. ภิกษุมิงานที่ต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เรามิงานที่จัก
ต้องทำ เมื่อเราทำงานร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่างกระนั้นเลย เรา
นอน (เอาแรง) เสียก่อนเกิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย ไม่เริ่มระดม
ความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง
เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง...

๒. อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำงานเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้
ว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว และเมื่อเราทำงาน ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อย
แล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก)ละ; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

๓. อีกประการหนึ่ง ภิกษุจะต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้
ว่า เราจักต้องเดินทาง เมื่อเราเดินทาง ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่าง
กระนั้นเลย เรานอน(เอาแรง)เสียก่อนเกิด; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

๔. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเดินทางเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้
ว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว และเมื่อเราเดินทาง ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อย
แล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก)ละ; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

๕. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตาม
ชุมชน ไม่ได้โภชนาอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความ
คิดว่า เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนาอย่าง
หมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็เหน็ดเหนื่อย ไม่
เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก)ละ; คิดดังนี้แล้ว เธอก็

นอนเสีย...

๖. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตาม
ชุมชน ได้โภชนาอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความ
คิดอย่างนี้ว่า เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ได้โภชนา
อย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็นักอึ้ง
ไม่เหมาะแก่งาน เป็นเหมือนดั่งถั่วหมัก อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสีย
เกิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

๗. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเกิดมีอาพาธเล็กๆ น้อยๆ เธอมีความ
คิดดังนี้ว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อยขึ้นแล้ว มีเหตุผลสมควรที่จะนอนได้
อย่างกระนั้นเลย เรานอนพักเสียเกิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

๘. อีกประการหนึ่ง ภิกษุหายป่วย พ้นจากไข้ไม่นาน เธอมี
ความคิดอย่างนี้ว่า เราหายป่วย พ้นจากไข้ยังไม่นาน ร่างกายของเรายัง
อ่อนแอ ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสียเกิด; คิดดังนี้แล้ว
เธอก็นอนเสีย...”

กรณีเดียวกันทั้งหมดนี้ คิดอีกอย่างหนึ่ง กลับทำให้เริ่มระดม
ความเพียร ท่านเรียกว่า เรื่องที่จะเริ่มระดมความเพียร (อาร์พวัตถุ)
แสดงไว้ ๘ ข้อเหมือนกัน ใจความดังนี้

๑. (กรณีที่จะต้องทำงาน) “...ภิกษุคิดว่า เรามิงานที่จะต้องทำ
และขณะเมื่อเราทำงาน การมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลายก็
จะทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด
เพื่อจะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อ
ประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, คิดดังนี้แล้ว ภิกษุนั้นก็จึงเริ่ม
ระดมความเพียร...”

๒. (กรณีที่ทำงานเสร็จแล้ว) “...ภิกษุคิดว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อทำงาน เรามิได้สามารถมณสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็จะทำไม่ได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด...”

๓. (กรณีที่จะต้องเดินทาง) “...ภิกษุคิดว่า เราจักต้องเดินทาง แลขณะเมื่อเราเดินทาง การมณสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็จะทำไม่ได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด...”

๔. (กรณีที่เดินทางเสร็จแล้ว) “...ภิกษุคิดว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อเดินทาง เรามิได้สามารถมณสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเกิด...”

๕. (กรณีที่เย็บวินยพาดไม่ได้อาหารเต็มตามต้องการ) “...ภิกษุคิดว่า เราเย็บวินยพาดตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็คล่องเบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเกิด...”

๖. (กรณีที่เย็บวินยพาดได้อาหารเต็มตามต้องการ) “...ภิกษุคิดว่า เราเย็บวินยพาดตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็คล่องเบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเกิด...”

๗. (กรณีเกิดมีอาพาธเล็กน้อย) “...ภิกษุคิดว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อย ขึ้นแล้ว มีทางเป็นไปได้ที่อาพาธของเราอาจหนักเพิ่มขึ้น อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด...”

๘. (กรณีหายป่วย) “...ภิกษุคิดว่า เราหายป่วย ยังพินิจจากไข้ไม่นาน มีทางเป็นไปได้ที่อาพาธอาจหนักกลับเป็นใหม่อีก อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด...”^{๘๗}

ในกรณีที่ความคิดอกุศลเกิดขึ้นแล้ว ท่านก็แนะนำวิธีแก้ไขไว้ และวิธีแก้เช่นนั้น ส่วนมากก็ใช้วิธีโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนั่นเอง ดังตัวอย่างใน **วิตักกสัณฐานสูตร**^{๘๘} พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักทั่วไปในการแก้ความคิดอกุศลไว้ ๕ ชั้น มีใจความว่า ถ้าความคิดความดำริที่เป็นบาป เป็นอกุศล ประกอบด้วยฉันทะ^{๘๙} หรือโทสะ หรือโมหะก็ตาม เกิดมีขึ้นอาจแก้ไขได้ดังนี้

๑. มนสิการคือคิดนึกใส่ใจถึงสิ่งอื่นที่ต้งามเป็นกุศล หรือหาเอาสิ่งอื่นที่ต้งามมาคิดนึกใส่ใจแทน (เช่นนึกถึงสิ่งที่ทำให้เกิดเมตตา แทนสิ่งที่ทำให้เกิดโทสะเป็นต้น); ถ้าปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ยังไม่หาย

๒. พึงพิจารณาโทษของความคิดที่เป็นอกุศลเหล่านั้น ว่าไม่ดี ไม่งาม ก่อนผลร้าย นำความทุกข์มาให้อย่างไร; ถ้ายังไม่หาย

๓. พึงใช้วิธีต่อไปคือ ไม่คิดถึงไม่ใส่ใจถึงความคิดชั่วร้ายที่เป็นอกุศลนั้นเลย เหมือนคนไม่อยากจะเห็นรูปอะไรที่อยู่ต่อตาก็หลับตาเสีย หรือหันไปมองทางอื่น; ถ้ายังไม่หาย

๔. พึงพิจารณาสังขารสัณฐานของความคิดเหล่านั้น คือจับเอาความคิดนั้นมาเป็นสิ่งสำหรับศึกษาค้นคว้าในแง่ที่เป็นความรู้ ไม่ใช่เรื่องของตัวตน ว่าความคิดนั้นเป็นอย่างไร เกิดมาจากมูลเหตุปัจจัยอะไร; ถ้ายังไม่หาย

๕. พึงขบพัน เอาลึนดูนพदान อธิฐานจิต คือ ตั้งใจแน่วแน่เด็ดเดี่ยว ข่มใจระงับความคิดนั้นเสีย บางแห่ง ท่านแนะนำวิธีปฏิบัติสำหรับแก้ไขความคิดอกุศลเฉพาะอย่างไว้ก็มี เช่น แห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแนะนำวิธีแก้ไขกำจัดความอาฆาตไว้ว่า อาฆาตเกิดขึ้นต่อบุคคลใด พึงเจริญเมตตาต่อบุคคลนั้น พึงเจริญกรุณา พึงเจริญอุเบกขาต่อบุคคลนั้น หรือพึงไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจถึงบุคคลนั้น หรือตั้งความคิดต่อบุคคลนั้น ตามหลักความที่แต่ละคนมีกรรมเป็นของตนว่า ท่านผู้นี้มีกรรมเป็นของของตน

เป็นทนายทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด เป็นพวกพ้อง เป็นที่พึ่งพำนัก เขาทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ก็จักเป็นทายาทของกรรมนั้น^{๔๐}

อนึ่ง พระสารีบุตรได้แนะนำวิธีแก้ไขกำจัดอาฆาต คือ ความอึดอัดขัดใจแค้นเคืองไว้อีก ๕ อย่าง โดยให้รู้เข้าใจความจริงเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลว่า

- บางคน ความประพฤติดังกายไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจดดี ก็มี

- บางคน ความประพฤติทางวาจาไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี ก็มี

- คนบางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ใจก็ไม่ได้ช่องโอกาสดีงามผ่องใสเป็นครั้งคราวเลย

- บางคน ความประพฤติทางกายก็เรียบร้อยหมดจดดี ความประพฤติทางวาจาก็เรียบร้อยหมดจดดี ใจก็ตั้งงามผ่องใสได้เรื่อย ๆ

๑. สำหรับคนที่เสียด้านความประพฤติอาการทางกาย แต่ความประพฤติการแสดงออกทางวาจาเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลาที่จะแก้ไขกำจัดอาฆาตนั้น ไม่พึงมนสิการคือใส่ใจพิจารณาคิดถึงความประพฤติไม่ดีทางกายของเขา เปรียบเหมือน ภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เธอเดินไปพบเศษผ้าเก่าบนท้องถนน เธอเอาเท้าซ้ายยกดู แล้วเอาเท้าขวาล้วงดูผ่านนั้นออก ส่วนใดยังดีใช้ได้อยู่ก็ฉีกเอาแต่ส่วนนั้นไป

๒. สำหรับคนที่เสียทางด้านความประพฤติหรือการแสดงออกทางวาจา แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลานั้นก็ไม่พึงมนสิการถึงการที่เขามีความประพฤติเสียทางวาจา พึงมนสิการแต่การที่เขามีความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี เปรียบเหมือนสระโบกขรณีมีสาหร่ายจอกแหนคลุมเต็มไปหมด คนเดินทางร้อนแดด

เหน็ดเหนื่อยหิวกระหายมาถึงเข้า พึงลงไปยังสระโบกขรณินั้น เอามือทั้งสองแหวกสาหร่ายจอกแหนออกแล้ว กระทบมือกระทบน้ำขึ้นมาดื่มแล้วเดินทางต่อไป

๓. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา แต่ใจรู้จักปลอดโปร่งตั้งงามผ่องใสเป็นครั้งคราว ในเวลานั้น ไม่พึงมนสิการการที่เขามีความประพฤติทางกาย และทางวาจาที่เสียหาย พึงมนสิการแต่การที่เขามีจิตใจเปิดช่องผ่องใสตั้งงามได้เป็นครั้งคราว เปรียบเหมือนมีน้ำขังอยู่เล็กน้อยในรอยเท้าโค คนผู้หนึ่งเดินทางร้อนแดด เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย มาถึงเข้า เขาคิดว่าน้ำในรอยเท้าโคนี้มีเพียงนิดหน่อย ถ้าเราเอามือขุดหรือใช้ภาชนะตักดื่ม น้ำก็จกกระเพื่อมและขุ่นคลั่กขึ้น ถึงกับทำให้ใช้ดื่มไม่ได้ ถ้ากระไร เราควรลงนั่งคุกเข่าเอามือยัน ก้มลงเอปากดื่มอย่างวู่วาม เขาคิดดังนั้นแล้ว ก็ลงนั่งคุกเข่าเอามือยัน ก้มลงเอปากดื่มอย่างวู่วามเสร็จแล้วก็หลีกไป

๔. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา อีกทั้งจิตใจก็ไม่ปลอดโปร่งตั้งงามผ่องใสเป็นครั้งคราวได้เลย ในเวลานั้น ควรตั้งความเมตตาการุณย์ ความคิดอนุเคราะห์ช่วยเหลือต่อเขา โดยคิดว่า โอหนอ ขอให้ท่านผู้นี้ละกายทุจริตบำเพ็ญกายสุจริตได้เถิด ขอให้ละวจีทุจริตบำเพ็ญวจีสุจริตได้เถิด ขอให้ละมโนทุจริตบำเพ็ญมโนสุจริตได้เถิด ขอท่านผู้นี้อย่าได้ตายไปเกิดในอบาย ทุกคติวิบัติ นรกเลย เปรียบเหมือน คนเจ็บไข้ได้ทุกข์ ป่วยหนัก กำลังเดินทางไกล หมู่บ้านข้างหน้าก็ยังมีไกลหมู่บ้านข้างหลังก็อยู่ไกล เขาไม่อาจได้อาหารที่เหมาะสม ไม่อาจได้ยาที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพยาบาลที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพาไปสู่สระแวกบ้าน มีคนผู้หนึ่งเดินทางไกลมาเห็นเข้า เขาพึงเข้าไปตั้งความเมตตาการุณย์ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือแก่คนที่เจ็บไข้ นั้นด้วยความคิดว่า โอหนอ ขอให้คนผู้นี้พึงได้อาหารที่เหมาะสมเถิด พึงได้ยา

ที่เหมาะสมเกิด พึงได้คนพยาบาลที่เหมาะสมเกิด พึงได้คนพาไปสู่สะพานบ้าน
ที่เหมาะสมเกิด ขออย่าให้คนผู้นี้ต้องถึงความพินาศเสีย ณ ที่นี้เลย

๕. สำหรับคนที่ดีทั้งความประพฤติทางกายทั้งความประพฤติ
ทางวาจาเรียบร้อยหมดจด จิตใจก็ปลอดโปร่งตั้งงามผ่องใสอยู่เรื่อย
ตามกาลเวลา สำหรับคนเช่นนี้ ควรมนสิการทั้งการที่เรามีความ
ประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจด ทั้งการที่เรามีความประพฤติทางวาจา
เรียบร้อยหมดจด และทั้งการที่เราได้มีจิตใจปลอดโปร่งตั้งงามผ่องใสอยู่
เรื่อย ๆ ซึ่งนับว่าเป็นคนที่น่าเลื่อมใสทั่วทุกอย่างรอบด้าน พาให้คนที่
มนสิการมีจิตใจผ่องใสด้วย เปรียบเหมือนสระโบกขรณี มีน้ำใส เห็นแจ่ว
เย็นฉ่ำ น่าชื่นใจ ชายฝั่งบริเวณก็เรียบร้อยดี น่ารื่นรมย์ ปกคลุมด้วย
หมู่ไม้นานาพรรณ คราวนั้น บุรุษหนึ่งเดินทางร้อนแดดถูกความร้อน
แผดเผา เหน็ดเหนื่อยหิวกระหายมาถึงเข้า เขาลงไปยังสระโบกขรณีนั้น
ทั้งอาบทั้งดื่มแล้วขึ้นมาจะนั่งก็ได้ นอนก็ได้ ภายใต้อร่มไม้ ที่ชายฝั่งสระ
นั้น^{๔๐}

คัมภีร์ วิสุทธิมรรค แสดงอุปมาในการมนสิการเพื่อแก้ไขความคิด
แค้นเคืองขัดใจไว้อีกหลายอย่าง สรุปได้เป็นขั้นตอนต่างๆ ซึ่งพึงเลือกใช้
ตามที่เหมาะสมกับอุปนิสัยของบุคคล ดังนี้

๑. ระลึกถึงพุทธโอวาทที่สอนให้ระงับความโกรธและให้มีเมตตา
ตักเตือนตนเองว่า การยังมัวโกรธอยู่ เป็นการไม่ปฏิบัติตามคำสอนของ
พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระศาสดาของตน^{๔๑}

พุทธโอวาทเกี่ยวกับความโกรธมีมากมาย เช่น ตรัสสอนภิกษุว่า
แม้ภิกษุถูกพวกโจรจับไปและเอาเลื่อยผ่ากาย ถ้าภิกษุมีใจขัดเคือง
ประทุษร้าย ก็ไม่ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ อีกแห่งหนึ่งว่า
คนโกรธเท่ากับทำตัวให้ประสบผลร้ายต่างๆ สมใจปรารถนาของศัตรู เช่น
มีผิวพรรณทราม หน้าตาหม่นหมอง นอนเป็นทุกข์ เป็นต้น อนึ่ง ถ้าคน

อื่นโกรธแล้ว เราโกรธตอบอีก ก็เท่ากับทำตัวให้เลวกว่าเขา ส่วนคนที่ไม่
โกรธตอบคนที่โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก และชื่อว่าบำเพ็ญ
ประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายคือ ทั้งแก่ตนเองและแก่คู่กรณี ฯลฯ ถ้าพิจารณา
อย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

๒. พึงนึกถึงความดีของเขา ยกเอาแต่แง่ดีของเขาขึ้นมาพิจารณา
ถ้ามองไม่เห็นว่าเขามีความดีอะไรเลย พึงตั้งจิตการุณย์ในการที่เราจะ
ต้องประสบผลร้ายจากความชั่วของเขาเอง; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยัง
ไม่หายโกรธ

๓. พึงสอนตนเองให้รู้ว่า การมัวโกรธเขาอยู่มีแต่จะทำให้ตัวเอง
นั้นแหละเดือดร้อนเป็นทุกข์ คนที่ถูกโกรธเขาไม่รู้เรื่องด้วย เขาก็อยู่ของ
เขาเป็นปกติตามสบาย คนโกรธเขากลับทำร้ายตนเอง ทำลายคุณธรรม
ซึ่งเป็นพื้นฐานของศีลที่ตนเองรักษา และประกอบกรรมของอนารยชน
เสียเอง ถ้าคนโกรธคิดจะทำร้ายคนอื่น ไม่ว่าจะทำร้ายเขาได้หรือไม่
แต่ที่แน่นอนก็คือได้ทำร้ายตนเองเข้าก่อนแล้ว และตนเองต้องถูกกระทบ
ทุกกรณี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

๔. พึงพิจารณาตามหลักกรรมว่า แต่ละบุคคลมีกรรมเป็นของตน
ทั้งเขาทั้งเราต่างก็จะได้รับผลแห่งกรรมที่เป็นส่วนของตนๆ ตัวเราเองถ้า
มัวโกรธ มีโทสะอยู่ ก็คือกำลังทำกรรมชั่วอย่างหนึ่ง และเราก็จะได้รับ
ผลร้ายจากกรรมของเราเอง ถ้าเราทำกรรมชั่วเขาก็จะได้รับผลร้ายตาม
กรรมของเขา; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๕. พึงพิจารณาคุณความดี คือ การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า
ระลึกถึงตัวอย่างการเสียสละของพระองค์ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์
เช่น ในชาดกหลายเรื่อง พระองค์ได้ทรงสละชีวิตช่วยเหลือแม้แต่ศัตรู
ถูกเขากลั่นแกล้งก็ไม่ผูกอาฆาต และชนะใจเขาด้วยความดี แม้ตัวอย่าง
ผู้บำเพ็ญความเสียสละและขันติบารมีอื่นๆ ก็พึงนำมาพิจารณาได้ เพื่อ

เป็นตัวอย่างเสริมกำลังใจให้สามารถดำรงตนอยู่ในความดี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

๖. พึงพิจารณาความยาวนานแห่งสังสารวัฏ ซึ่งท่านกล่าวว่า หาได้ยากที่ใครๆ จะไม่เคยเป็นบิดา มารดา บุตรธิดา พี่น้อง ญาติ เพื่อน พ้อง ที่เคยมีอุปการะแก่กัน พึงนึกว่าเขากับเราก็คงได้เคยเป็นพ่อแม่ พี่น้อง มีอุปการะแก่กัน (เหตุการณ์นี้เป็นเพียงเรื่องราวเล็กน้อยจากหนึ่งเท่านั้น) ไม่ควรจะมาเกลียดโกรธคิดประทุษร้ายกัน; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

๗. พึงพิจารณาอาณิสสแห่งเมตตา ว่าเมื่อตนปฏิบัติตามจะได้รับผลดีอย่างไร บ้าง เช่นว่า หลับก็เป็นสุข ตื่นก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักใคร่ของคนทั้งหลาย เป็นต้น ตนควรปฏิบัติตามเพื่อให้ได้รับผลดีเช่นนั้น; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๘. พึงพิจารณาแบบจำแนกแยกธาตุ ให้มองเห็นความจริงว่า ที่คิดโกรธุ่นวายกันไป ความจริงก็มีแต่สิ่งสมมติคิดว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นผู้นั้นผู้นี้ ที่จริงมีแต่อาการ ๓๒ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง มีแต่ธาตุต่างๆ มีแต่ขันธ์ ๕ มีแต่อายตนะ ๑๒ มาประชุมกัน จะโกรธอะไร ส่วนไหน ความโกรธนั้นไม่มีฐานที่ตั้งอะไรเลย; ถ้าพิจารณาแ่งนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๙. พึงแสดงออกภายนอก ในทางปฏิบัติ ด้วยการให้สิ่งของ คือ หาสิ่งของมาให้แสดงไมตรีจิต และรับของให้ตอบแทนแก่กัน เพราะทานช่วยให้คนใจอ่อนโยนเข้าหากัน และพูดจากัน พ่วงเอาปิยวาจาไปด้วย จึงเป็นเครื่องระงับอาฆาตที่ได้ผลยิ่ง

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างแสดงให้เห็นแนววิधिพิจารณาที่จัดอยู่ในพวกโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล เป็นตัวอย่างวิधिพิจารณาที่ใช้ได้ทั่วๆ ไปบ้าง ใช้ได้กับกุศลธรรมเฉพาะอย่างบ้าง ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า

เมื่อเข้าใจหลักการและแนววิधिทั่วๆ ไปดีแล้ว ผู้ฉลาดในอุบายอาจคิดค้นปรุงแต่งรายละเอียดแบบต่างๆ ของวิธิตดแบบนี้ได้เพิ่มมากขึ้น เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการสร้างเสริมกุศลหรือคุณธรรมเฉพาะแต่ละอย่าง และสอดคล้องทันกับกระบวนการความคิดของมนุษย์ในกาลสมัยนั้นๆ อันจะทำให้ใช้ปฏิบัติได้ผลดียิ่งขึ้น

กล่าวได้ว่า วิธิตดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรมนี้ เป็นวิธีที่เปิดกว้างที่สุดสำหรับการขยาย ดัดแปลง และสรรหาวิธีการปลีกย่อยต่างๆ มาใช้ได้อย่างมากมายกว้างขวาง สุดแต่จะให้ได้ดีแก่จรตอธยาศัยของบุคคลที่แตกต่างกัน และเข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงแปลกกันไป ตามถิ่นฐานกาลสมัย

นอกจากหลักการทั่วไปที่กล่าวข้างต้นแล้ว ควรกล่าวย้าถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่ สติ สติช่วยยังหยุดความคิดที่หลงลอยไปเป็นอโยนิโสมนสิการและช่วยเหนี่ยวรั้งหรือดึงให้กลับมาตั้งต้นในแนวทางของโยนิโสมนสิการได้ใหม่ จึงเป็นองค์ธรรมที่ผู้มีโยนิโสมนสิการจะต้องใช้อยู่เรื่อยไป

อนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่างๆ ซึ่งสรุปได้เป็น ๒ คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ และ โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิด และสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งต้นระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกระหว่างโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ เช่นเมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว มีสติกำหนดมุ่งเพื่อจะรู้ตามความเป็นจริง ก็เข้าแนวโยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ แต่ถ้าสติกำหนดกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่หมาย หรือระลึกภาพความคิดที่ดั่งามบางอย่างไว้ในใจก็เดินเข้าสู่โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม โยนิโสมนสิการเพื่อรู้ตามสภาวะนั้นขึ้นต่อความจริงที่เป็นอยู่ตามธรรมดา

จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วนโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้าง
กุศลธรรมยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งในใจตามวิสัยของสังขาร จึงมี
ลักษณะแผกผันไปได้หลากหลาย

วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน

วิธีคิดแบบอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรม
เป็นอารมณ์ เรียกสั้นๆ ว่า วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ความจริงวิธีคิดแบบ
ที่ ๙ นี้ เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่นๆ จะว่าแทรก
หรือคลุมวิธีคิดแบบก่อนๆ ที่กล่าวมาแล้วก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดง
เป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษ และม
ีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง

อนึ่ง วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ มีเนื้อหาธรรมอยู่ใน
สติปัฏฐาน ๔ ซึ่งจะกล่าวถึงในองค์มรรคข้อที่ ๗ คือ สัมมาสติ ด้วย แต่
ที่แยกบรรยายก็เพราะเพ่งความหมายคนละแง่ กล่าวคือ ในสติปัฏฐาน
การบรรยายเพ่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลัง
เป็นไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังทำในปัจจุบัน ทันทุกๆ ขณะ ส่วนในที่นี้
การบรรยายเพ่งถึงการใช้ความคิดและเนื้อหาของความคิดที่สติระลึกรู้
กำหนดอยู่นั้น

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ก็คือ การ
ที่มีผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีปัจจุบัน
ธรรมเป็นอารมณ์ โดยเห็นไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คิดถึงสิ่งที่อยู่

เฉพาะหน้า กำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้คิดพิจารณาเกี่ยวกับอดีตหรืออนาคต ตลอดจนไม่ให้คิดเตรียมการหรือวางแผนงานเพื่อกาลภายหน้าเมื่อเข้าใจผิดแล้ว ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมก็เลยปฏิบัติผิดจากหลักพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นบุคคลภายนอกมองเข้ามา ก็เลยเพ่งว่าถึงผลร้ายต่างๆ ที่พระพุทธศาสนาจะนำมาให้แก่หมู่ชนผู้ปฏิบัติ กล่าวโดยสรุป ความหมายที่ควรเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุบัน อดีต และอนาคต สำหรับการใช้ความคิดแบบที่ ๙ นี้ มีดังนี้^๓

- ลักษณะสำคัญของความคิดชนิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือความคิดที่เกาะติดกับอดีตและเลื่อนลอยไปในอนาคตนั้น พูดได้สั้นๆ ว่าได้แก่ความคิดที่เป็นไปในแนวทางของตัณหา หรือคิดด้วยอำนาจตัณหาหรือพูดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่า ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์^๔ โดยมีการหวนละห้อยโหยหาอาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือเคืองคว้างเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปในภาพที่ฝันเพื่อปรุงแต่งซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะยึดอัดไม่พอใจสภาพที่ประสบอยู่ ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

ส่วนความคิดชนิดที่อยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่พูดสั้นๆ ได้ว่าเป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ถ้าคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการเป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งนั้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่าความรู้ การคิดการพิจารณาด้วยปัญญาเกี่ยวกับเรื่องอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตามเป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกระดับ ทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับบทเรียนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น ในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม ตลอดจนการบำเพ็ญพุทธกิจ

เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (รู้อดีต) อตังสญาณ (รู้อดีต) อนาคตังสญาณ (รู้อนาคต) เป็นต้น

- ว่าโดยความหมายทางธรรม ชั้นการฝึกอบรมทางจิตใจที่แท้จริง คำว่า อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็ไม่ตรงกับความจริงของคนทั่วไป คำว่า ปัจจุบัน ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ มักครอบคลุมกาลเวลาช่วงกว้างที่ไม่ชัดเจน ส่วนในทางธรรม เมื่อว่าถึงการปฏิบัติทางจิต ปัจจุบันหมายถึงขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอยู่ ในความหมายที่ลึกซึ้งนี้ เป็นอยู่ในปัจจุบันหมายถึงมีสติตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้อง หรือต้องทำอยู่ในเวลานั้นๆ แต่ละขณะทุกๆ ขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้วเกิดความพอใจหรือไม่พอใจขึ้น ติดข้องวนเวียนอยู่กับภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ้อนขึ้นในใจก็เป็นอันตกไปอยู่ในอดีต ตามไม่ทัน หลุดหลงไปจากขณะปัจจุบันแล้วหรือจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบันไปเกาะเกี่ยวกับภาพสิ่งที่ยังไม่มา ก็เป็นอันฟุ้งไปในอนาคต โดยนัยนี้แม้แต่อดีตและอนาคตตามความหมายทางธรรม ก็อาจยังอยู่ในขอบเขตแห่งเวลาปัจจุบัน ตามความหมายของคนทั่วไป

- ตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมองเห็นความหมายสำคัญแห่งหนึ่งของคำว่าปัจจุบันในทางธรรมว่า มิใช่เพ่งที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกภายนอกแท้ทีเดียว แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น มองอีกด้านหนึ่ง สิ่งก็ตามความหมายของคนทั่วไปว่าเป็นอดีตหรือเป็นอนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบันตามความหมายทางธรรมได้เช่นเดียวกับที่ปัจจุบันของคนทั่วไป อาจกลายเป็นอดีตหรืออนาคตตามความหมายทางธรรมดังได้กล่าวมาแล้ว สรุปง่ายๆ ว่า ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้องต้องรู้ต้องทำเป็นสำคัญ ขยายความหมายออกมาในวงกว้างถึงระดับชีวิตประจำวัน สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรับรู้ กำลังพิจารณา

เกี่ยวข้องต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือปฏิบัติได้ ไม่ใช่คิดเลื่อนลอยฟุ้งเพื่อฝันไปกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ติดข้องอยู่กับความชอบความชังหรือฟุ้งซ่านพล่านไปอย่างไร้จุดหมาย

ความหมายแ่งต่างๆ เหล่านี้ จะมองเห็นได้จากพุทธพจน์หลายแห่งที่จะยกมาแสดงในที่นี้ แม้แต่พุทธพจน์ที่ตรัสแนะนำไม่ให้รำพึงหลังไม่ให้หวังอนาคต ก็จะโยงถึงและเพ่งไปที่การกระทำกิจหน้าที่ ดังจะขอให้สังเกตจากบาลีที่ยกมาอ้างต่อไปนี้

“ไม่พึงหวนพะยั้งถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง, สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ล่วงเลยไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง; ส่วนผู้ใดมองเห็นแจ้งชัด (ตามเป็นจริง) ซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจุบันในที่นั้นๆ (-ในแต่ละกรณี) ไม่ถอนแน่น ไม่คลอนแคลน (ไม่ไหวหวั่นไปตามอำนาจกิเลส) ครั้นรู้ชัดแจ้ง เขาพึงบำเพ็ญสิ่งนั้น”

“ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่ารู้ได้ว่าจะตายวันตายพรุ่ง, กับพญามัจจุราชแม่ทัพใหญ่่นั้นไม่มีการผัดผ่อนได้เลย”

“ผู้ที่เป็นอย่างนี้ มีความเพียร ไม่ซึมเซาทั้งคืนวัน พระสันตมุนีทรงเรียกขานว่า ผู้มีแต่ละวันเจริญดี”^{๙๕}

อีกแห่งหนึ่ง

“ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ผิวพรรณจึงผ่องใส”

“ส่วนชนทั้งหลายผู้ยังอ่อนปัญญา ฝ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง และหวนพะยั้งถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงซบเซาหม่นหมอง เสมือน

ต้นอ้อสด ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแดด”^{๙๖}

พึงสังเกตการวางท่าทีของจิตใจเกี่ยวกับกาลเวลา ในแง่ที่ไม่เป็นไปตามอำนาจตัณหา ตามบาลีข้างต้นนี้ แล้วเทียบกับการปฏิบัติต่ออนาคตด้วยปัญญาที่ใช้บำเพ็ญกิจตามบาลีข้อต่อๆ ไป เริ่มตั้งแต่คำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ไปจนถึงการบำเพ็ญกิจของพระภิกษุ และเริ่มแต่การบำเพ็ญกิจส่วนตัว ไปจนถึงความรับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวมดังนี้

“พึงระแวงสิ่งที่ควรระแวง พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, อีรชนตรวจตราโลกทั้งสอง เพราะคำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง”^{๙๗}

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้ เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใดก็ได้สมตามนั้น”^{๙๘}

“เธอทั้งหลาย จงยังกิจ (ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น) ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”^{๙๙}

ตัวอย่างการคำนึงอนาคตแล้วปฏิบัติกิจตนเองของพระภิกษุ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยอนาคต ๕ ประการต่อไปนี้ ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่ โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง; ๕ ประการ คืออะไร? คือ

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลานี้เรายังหนุ่ม

ยังเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความหนุ่มแน่นยามปฐมวัย แต่ก็จะมี
ครราวสมัยที่ความชราจะเข้าต้องกายนี้ได้ ก็แลการที่คนแก่เฒ่าถูกชรา
ครอบงำแล้วจะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมมิใช่จะทำ
ได้โดยง่าย การที่จะเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีใ
จะทำได้โดยง่าย อย่างกระนั้นเลย ก่อนที่สภาพอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่า
ชอบ ไม่น่าพึงใจนั้นจะมาถึง เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อ
จะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ... ซึ่งเมื่อเรามีพร้อมแล้ว แม้จะแก่เฒ่าลง
ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

๒. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลาที่เรามีอาการ
น้อย มีความเจ็บไข้หน่อย ประกอบด้วยแรงไฟเผาผลาญย่อยอาหารที่
สม่าเสมอ ไม่เย็นเกินไปไม่ร้อนเกินไป พอดีเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร
แต่ก็จะมีครราวสมัยที่ความเจ็บไข้จะเข้าต้องกายนี้ได้ ฯลฯ เราจะริบเริ่ม
ระดมความเพียร... แม้เจ็บไข้ ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

๓. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลาที่ข้าวยังดี
บิณฑบาตหาได้ง่าย การยังชีพด้วยการอุ้มบาตเที่ยวไป ก็ยังทำได้ง่าย
แต่ก็จะมีครราวสมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวไม่ดี หาบิณฑบาตได้ยาก
การยังชีพด้วยการอุ้มบาตเที่ยวไป จะมีใทำได้ง่าย พวกประชาชนที่หา
อาหารได้ยากก็จะอพยพไปยังถิ่นที่หาอาหารได้ง่าย วัดในถิ่นนั้นก็จะ
เป็นที่คับคั่งจอแจ ก็เมื่อวัดคับคั่งจอแจ การที่จะมนสิการคำสอนของ
พระพุทธะทั้งหลายย่อมจะมีใทำได้ง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนา
สนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีใทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ
เราจะริบเริ่มระดมความเพียร... แม้ขาดแคลนอาหาร ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

๔. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลาที่ประชาชน
ทั้งหลาย พร้อมเพรียง ร่วมบันเทิง ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำกับน้ำนม
มองดูกันด้วยสายตารักใคร่ แต่ก็จะมีครราวสมัยที่เกิดมีภัย มีการก่อ

กำเริบในแดนดง ชาวชนบทพากันขึ้นยานหนึ่แยกย้ายกันไป ในเมื่อมีภัย
ปาะชาชนทั้งหลายย่อมอพยพไปยังถิ่นที่ปลอดภัย วัดในถิ่นนั้นก็จะคับคั่ง
จอแจ ฯลฯ เราจะริบเริ่มระดมความเพียร... แม้เมื่อมีภัย ก็จักเป็นอยู่
ผาสุก...

๕. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลาที่สงฆ์ยัง
พร้อมเพรียง ร่วมบันเทิง ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์ร่วมกัน เป็น
อยู่ผาสุก แต่ก็จะมีครราวสมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน ครั้นเมื่อสงฆ์แตกแยก
แล้ว การที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลายย่อมจะมีใเป็นสิ่ง
ที่ทำได้โดยง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร
ก็มีใจะทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ เราจะริบเริ่มระดมความเพียร...
แม้สงฆ์แตกแยกกัน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก..."๐๐

อีกสูตรหนึ่งตรัสสอนพระสงฆ์ผู้อยู่ป่าว่า เมื่อมองเห็นอนาคตภัย
๕ ประการ ควรจะเป็นอยู่โดยไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวแต่เดียว
เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังเข้าไม่ถึง เพื่อประจักษ์
แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง อนาคตภัย ๕ ประการนั้น คือ การ
พิจารณาว่า ตนเองอยู่ผู้เดียวในป่า ภู มงป่อง หรือตะขาบอาจขบกัด
หรืออาจพลัดลื่นหกล้ม อาหารที่ฉันแล้วอาจเป็นพิษ ดีหรือเสมหะอาจ
กำเริบ อาจเป็นโรคลมร้ายแรง อาจพบสัตว์ร้าย เช่น สิงห์ เสือ หมี อาจ
พบคนร้ายหรือพบอมนุษย์ร้าย แล้วถูกทำอันตราย อาจถึงแก่ความตาย
เพราะเหตุเหล่านั้น จึงจะต้องเริ่มระดมความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยัง
ไม่บรรลุ"๐๐

ในด้านการเตรียมการเพื่อปกป้องคุ้มครองกิจการ และ
ประโยชน์สุขของส่วนรวมในกาลภายหลัง ก็มีพุทธพจน์ตรัสสนับสนุน
ไว้เป็นตัวอย่างคล้ายๆ กัน เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไปเธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้าไว้ ครั้นรู้ตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย ๕ ประการ คืออะไร?

๑. ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมิได้อบรมกาย-ศีล-จิต-ปัญญา จักให้อุปสมบทชนเหล่านั้น และพวกเขาจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา, แม้ชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา, ชนเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมิได้อบรมกาย-ศีล-จิต-ปัญญา ก็จักให้อุปสมบทชนเหล่านั้น และจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา, แม้ชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา; โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน

๒. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา... เธอเหล่านั้น จักให้นิสัย (เป็นอาจารย์ปกครองดูแลสั่งสอนฝึกอบรม) แก่ชนเหล่านั้น ฯลฯ โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

๓. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น... กล่าววชิธรรมกถา เวทลลกถา ถล่ำเข้าสู่ธรรมที่ผิด ก็จักไม่รู้ตัว, โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

๔. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้

อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น... ครั้นเมื่อมีผู้กล่าวสูตรทั้งหลาย ที่เป็นตถาคตภาษิต ลึกซึ้ง มีอรรถล้าลึกเป็นโลกุตระเกี่ยวกับสุญญตา จักไม่ตั้งใจฟัง ไม่เงี่ยโสตลงสดับ ไม่ตั้งใจเพื่อจะรู้ ไม่สำคัญเห็นธรรมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, แต่ครั้นเมื่อเขากล่าวสูตรทั้งหลายที่กวีแต่ง เป็นบทกวี มีอักษรพยัญชนะวิจิตรเป็นเรื่องราวภายนอก เป็นสาวกภาษิต จักตั้งใจฟัง จักเงี่ยโสตลงสดับ จักตั้งใจเพื่อรู้ และจักสำคัญเห็นธรรมเหล่านั้นว่า เป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

๕. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา... ภิกษุทั้งหลาย ที่เป็นเถระ จักเป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเชื่อนแซ ทอดธุระในการอยู่สงัด ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, ชุมชนผู้เกิดภายหลัง จักถือตามอย่างภิกษุเถระเหล่านั้น และชุมชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเชื่อนแซ ทอดธุระในการอยู่สงัดไม่เริ่มระดมความเพียร...โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน; ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนาคตภัยประการที่ ๕ ซึ่งยังไม่เกิดในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในการต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยนั้น...” ๗๑๐๒

นอกจากนี้ ยังตรัสอนาคตภัยเกี่ยวกับส่วนรวมไว้อีกหมวดหนึ่ง ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภย ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักร่วงหน้าไว้ และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อปกป้องอนาคตภยเหล่านั้น; อนาคตภย ๕ ประการ คืออะไร?

๑. ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบสวยชอบงามในเรื่องจีวร... จักละเลิกการถือครองผ้าบังสุกุล จักละเลิกเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร จักมาออกกันอยู่ในหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองหลวง และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะสม มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่จีวร

๒. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบดีงามเอร็ดอร่อยในเรื่องอาหารบิณฑบาต... จักมาออกกันในหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองหลวง คอยแสวงหารสเลิศด้วยปลายลิ้น และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะสม มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่อาหารบิณฑบาต

๓. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบโก้ชอบงาม ในเรื่องที่อยู่อาศัย... และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะสม มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่ที่อยู่อาศัย...

๔. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานาและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอทั้งหลายจักประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่ยินดี หรือจักลาสิกขาเวียนกลับไปเป็นคฤหัสถ์...

๕. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอทั้งหลายจักเป็นอยู่

ประกอบการบริโภคสิ่งของที่ทำการสังสมไว้ มีประการต่างๆ จักกระทำนิมิต (เลศนัยหลาภ) แม้อย่างหยาบๆ แม้ที่แผ่นดิน แม้ที่ปลายผักหญ้า, นี่คืออนาคตภยประการที่ ๕ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักร่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภยนั้น...”๑๐๓

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นตัวอย่างพอเป็นเครื่องเทียบเพื่อช่วยให้แบ่งแยกได้ระหว่างความคิดถึงอดีตและอนาคต ตามแนวทางของต้นเหตุที่เพื่อผืนเลื่อนลอย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเสียไปเปล่า กับความคิดถึงอดีตและอนาคต ตามแนวทางของปัญญาที่เป็นเรื่องของกิจในปัจจุบัน อันช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ช่วยให้การปฏิบัติในปัจจุบันถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการนี้ กลับกลายเป็นการสนับสนุนให้มีการตระเตรียมและวางแผนกิจการล่วงหน้า ดังตัวอย่างกิจการสำคัญของสงฆ์ เช่น การสังคายนาครั้งที่ ๑ ก็เกิดขึ้นเพราะความคำนึงอนาคตชนิดที่เชื่อมโยงถึงกิจที่จะกระทำในปัจจุบันได้^{๑๐๔} โดยนัยดังกล่าวมาดังนี้

วิธีคิดแบบวิภัชชาวาท

ความจริง **วิภัชชาวาท** ไม่ใช่วิธีคิดโดยตรงแต่เป็นวิธีพูด หรือการ
แสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การคิดกับการพูด
เป็นกรรมใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนจะพูดก็ต้องคิดอ่าน สิ่งที่พูดล้วนสำเร็จมา
จากความคิดทั้งสิ้น ในทางธรรมก็แสดงหลักไว้ว่า **วจีสังขาร** (สภาวะที่
ปรุงแต่งคำพูด) ได้แก่ **วิตก** และ **วิจารณ์**^{๑๐๕} ดังนั้น จึงสามารถกล่าวถึง
วิภัชชาวาทในระดับที่เป็นความคิดได้

ยิ่งกว่านั้น คำว่าวาทะต่างๆ หรือที่เรียกกันว่าวาทะอย่างนั้นอย่าง
นี้ ก็มีความหมายลึกซึ้งไปถึงระบบความคิดทั้งหมด ซึ่งเป็นที่มาแห่ง
ระบบคำสอนทั้งหมด ที่เรียกกันว่าเป็นลัทธิหนึ่งศาสนาหนึ่งหรือปรัชญา
สายหนึ่ง เป็นต้น คำว่า วาทะ จึงเป็นไวพจน์แห่งกันและกันของคำว่า **ทฤษฎี**
หรือ **ทฤษฎี** เช่น สัพพัตถิกวาท คือ สัพพัตถิกทฤษฎี นัตถิกวาท คือ
นัตถิกทฤษฎี สัสสวาท คือ สัสสทฤษฎี อจฺเณวาท คือ อจฺเณทฤษฎี
อเหตุกวาท คือ อเหตุกทฤษฎี เป็นต้น

คำว่า **วิภัชชาวาท** นี้ เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา
เป็นคำสำคัญคำหนึ่งที่ใช้แสดงระบบความคิดที่เป็นแบบของพระพุทธ
ศาสนา และวิธีคิดแบบวิภัชชาวาทก็มีความหมายคลุมถึงวิธีคิดแบบต่างๆ

ที่กล่าวมาแล้วได้หลายอย่าง การกล่าวถึงวิธีคิดแบบวิภัชชาวาท นอก
จากทำให้รู้จักวิธีคิดแง่อื่นๆ เพิ่มขึ้นแล้วยังจะช่วยให้เข้าใจวิธีคิดบาง
อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้นชัดเจนขึ้นอีกด้วย

วิภัชชาวาท เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา หรือเป็น
คำหนึ่งที่แสดงระบบความคิดของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธเจ้า
ทรงเรียกพระองค์เองว่าเป็น **วิภัชชาวาท** หรือ **วิภัชชาวาทิ**^{๑๐๖} และคำว่า
วิภัชชาวาท หรือ วิภัชชาวาทิ นั้น ก็ได้เป็นคำเรียกพระพุทธศาสนา หรือ
คำเรียกพระนามของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ใช้อ้างกันมาในประวัติการณ์
แห่งพระพุทธศาสนา เช่น ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศก
มหาราชตรัสถามพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระ ประธานสงฆ์ในการ
สังคายนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร พระเถระทูลตอบ
ว่า “**มหาบพิตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภัชชาวาทิ**”^{๑๐๗}

วิภัชชาวาท มาจาก **วิภัชช** + **วาท** **วิภัชช** แปลว่า แยกแยะ แบ่ง
ออก จำแนก หรือแจกแจง ใกล้กับคำที่ใช้ในปัจจุบันว่าวิเคราะห์ **วาท**
แปลว่า การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน **วิภัชชาวาท** จึงแปลว่า การ
พูด แยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบ
วิเคราะห์

ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้คือ การมองและ
แสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่ละด้านครบทุกแง่ทุก
ด้านไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่าง
นั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่วเป็นต้น โดยถือเอาส่วน
เดียวหรือบางส่วนเท่านั้น แล้วตัดสินพรวดลงไป

วาทะที่ตรงข้ามกับ**วิภัชชาวาท** เรียกว่า **เอกิงสวาท** แปลว่า พูดแง่
เดียว คือจับได้เพียงแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือส่วนหนึ่งก็วินิจฉัยตีคลุมลงไป
อย่างเดียวทั้งหมด หรือพูดตายตัวอย่างเดียว

เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภาษวาทชัดเจนยิ่งขึ้น อาจจำแนกแนววิธีคิดของวิภาษวาทนั้นออกให้เห็นในลักษณะต่างๆ ดังนี้

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งซอยได้เป็น ๒ อย่าง คือ

- จำแนกตามแง่ด้านต่างๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้นๆ คือ มองหรือแสดงความจริงให้ตรงตามที่เป็นอยู่ในแง่หนึ่งด้านนั้น ไม่ใช่จับเอาความจริงแง่หนึ่งด้านหนึ่ง หรือแง่อื่นด้านอื่นมาตีคลุมเป็นอย่างนั้นไปหมด เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่เหมาคลุมง่าย ๆ ทั้งหมด ถ้าจะประเมินคุณค่าก็ตกลงหรือกำหนดลงว่าจะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาที่ละแง่ ประมวลลงตามอัตราส่วน ต้องอย่างวิภาษวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ กามโมคิ หรือชาวบ้าน ๑๐ ประเภท ที่จะกล่าวต่อไป

- จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้นๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมองหรือพิจารณาสิ่งใดก็ไม่มองแคบๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่น จะว่าดีหรือไม่ดีก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ไม่ดีในแง่หนึ่ง แต่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้นดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่หนึ่ง เป็นต้น การคิดจำแนกแนวนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรกให้ได้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่น คำสอนเกี่ยวกับกามโมคิ คือ ชาวบ้าน ๑๐ ประเภทนั้น และเรื่องพระบ้านพระป่าที่ควรยกย่องหรือติเตียนเป็นต้น^{๑๐๔} การคิดแนวนี้ มีผลรวมไปถึงการเข้าใจโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้นๆ หรือเหตุการณ์นั้นๆ และการมองสิ่งหนึ่งๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะด้านต่างๆ และองค์ประกอบต่างๆ ของมัน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือ วิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ มาประชุมกันเข้า ไม่ติดตันภายนอกหรือถูกหลงโดยภาพรวมของสิ่งนั้นๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นชั้นที่ ๕ และแบ่งซอยแต่ละอย่างๆ ออกไปจนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอัตตา เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย วิภาษวาทแง่นี้ตรงกับวิธีคิดอย่างที่สอง (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเดียวคำว่าวิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแง่หนึ่ง แต่ในคัมภีร์รุ่นหลังท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย^{๑๐๕} จึงนำมากล่าวรวมไว้

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกหลงให้จับเหตุปัจจัยสับสน การคิดแบบนี้เป็นส่วนหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบและการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้านและฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตายเพราะความโลภ คือ ความอยากได้ทรัพย์ เป็นเหตุให้ฆ่าเจ้าทรัพย์ คำพูดนี้ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวนพูดให้เข้าใจกันง่าย ๆ แต่เมื่อวิเคราะห์ทางด้านกระบวนการที่เป็นไปภายในจิตอย่างแท้จริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความโลภเป็นเหตุของการฆ่าไม่ได้ โทสะจึงจะเป็นเหตุของการฆ่าได้ เมื่อวิเคราะห์โดยลำดับขณะแล้วก็จะเห็นว่า โจรโลภอยากได้ทรัพย์ แต่เจ้าทรัพย์เป็นอุปสรรคต่อการได้ทรัพย์นั้น ความโลภทรัพย์จึงเป็นเหตุให้โจรมีโทสะต่อเจ้าทรัพย์ โจรจึงฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วยโทสะนั้น โจรโลภอยากได้ทรัพย์ หาได้โลภอยากได้เจ้าทรัพย์อย่างใดไม่ ตัวเหตุที่แท้ของการฆ่าคือโทสะ หาใช่โลภะไม่ โลภะ

เป็นเพียงเหตุให้หลักทรัพย์เท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้โทษเกิดขึ้นต่อสิ่งอื่นซึ่งขัดขวางหรือไม่เกื้อกูลต่อความมุ่งหมายของมัน อย่างไรก็ตาม ในภาษาสามัญจะพูดว่า โจรฆ่าคนเพราะความโลภก็ได้ แต่ให้รู้เข้าใจเท่าทันความจริงในกระบวนการที่เป็นไปตามลำดับขณะดังที่กล่าวมาแล้วว่า ความโลภเป็นการเริ่มต้นเรื่องนั้นเท่านั้น การแยกแยะหรือวิเคราะห์โดยขณะเช่นนี้ทำให้ในสมัยต่อมา มีคำเรียกพระพุทธศาสนาว่าเป็น **ขณิกาวา**

ง. จำแนกโดยสัมพันธแห่งเหตุปัจจัย คือสืบสาวสาเหตุปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธสืบทอดกันมาของสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่างๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระจากสิ่งอื่นๆ และไม่ได้ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไปและสามารถดับได้ด้วยการดับที่เหตุปัจจัย การจำแนกในแง่นี้เป็นวิธีคิดข้อสำคัญมากอย่างหนึ่ง ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๑ ที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยหรือวิธีคิดแบบอิทัปปัจจยตา ซึ่งนอกจากจะได้บรรยายในวิธีคิดแบบที่ ๑ แล้ว ยังอธิบายไว้อย่างยืดเยื้อในบทว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

ความคิดที่ขาดความตระหนักในความสัมพันธ์ ทำให้คนโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดความเห็นสุดทางข้างใดข้างหนึ่ง เช่น ยึดถือสัสตวาท มองเห็นว่ามัตถตาที่ตั้งอยู่เที่ยงแท้รันรันดร หรือยึดถืออุจเฉทวาท มองเห็นว่ามัตถตาต้องดับสิ้นขาดสูญไป ทั้งนี้เพราะเมื่อเผลอลืมมองความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย ก็มองเห็นสิ่งนั้นตั้งอยู่ขาดลอยโดดๆ แล้วความเห็นเอียงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลายไม่ได้ขาดลอยอย่างที่เราคนตัดตอนมองเอาอย่างนั้น สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กัน ขึ้นต่อกัน และสืบทอดกัน เนื่องด้วยปัจจัยย่อยต่างๆ ความมีหรือไม่มีไม่ใช่เด็ดขาดลอยตัว ภาวะที่เป็นจริงเป็นเหมือนอยู่กลางระหว่าง

ความเห็นเอียงสุดสองอย่างนั้น ความคิดแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยช่วยให้มองเห็นความจริงนั้น และตามแนวคิดนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอย่างที่เราเรียกว่าเป็นกลางๆ คือไม่กล่าวว่า สิ่งนี้มี หรือว่า สิ่งนี้ไม่มี แต่กล่าวว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี หรือว่า นี่มีในเมื่อนั้นมี นี่ไม่มีในเมื่อนั้นไม่มี การแสดงความจริงอย่างนี้ นอกจากเรียกว่า **อิทัปปัจจยตา** หรือ **ปฏิจจสมุปบาท** แล้ว ยังเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **มัชฌิมนธรรมเทศนา** จึงอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้อีกอย่างหนึ่งด้วยว่า **วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรมเทศนา** หรือเรียกสั้นๆ ว่า **วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรม**

การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น นอกจากช่วยไม่ให้เผลอมองสิ่งต่างๆ หรือปัญหาต่างๆ อย่างโดดเดี่ยวขาดลอย และช่วยให้ความคิดเดินได้เป็นสายไม่ติดตันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการที่จะให้รู้จักจับเหตุปัจจัยได้ตรงกับผลของมัน หรือให้ได้เหตุปัจจัยที่ลงตัวพอดีกับผลที่ปรากฏด้วย ความที่วาทนี้เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ที่มักเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป ๓ อย่าง คือ

๑) การนำเอาเรื่องราวอื่นๆ นอกกรณีมาปะปนสับสนกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณี เช่น เมื่อบุคคลที่ไม่สู้ดีคนหนึ่งได้รับผลอย่างหนึ่งที่คนทั่วไปเห็นว่าเป็นผลดี มีคนอื่นบางคนพูดว่า นาย ก. หรือนาย ข. ซึ่งเป็นคนดีมาก มีความดีหลายอย่าง อย่างนั้นอย่างนี้ ทำไมจึงไม่ได้รับผลดีนี้ บางทีความจริงเป็นว่า ความดีของนาย ก. หรือนาย ข. ที่มีหลายอย่าง อย่างนั้นไม่ใช่ความดีที่สำหรับจะให้ได้รับขาดลอยโดดๆ แล้วความเห็นเอียงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลายไม่ได้ขาดลอยตัดตอนผลเฉพาะอันนั้น วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้แยกเอาเรื่องราวหรือปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องออกไปจากเหตุปัจจัยที่แท้จริงของกรณีนั้นได้ ความหมายข้อนี้รวมถึงการจับผลให้ตรงกับเหตุด้วย คือเหตุปัจจัยใด

เป็นไปเพื่อผลใด หรือผลใดพึงเกิดจากเหตุปัจจัยใด ก็มองเห็นตรงตามนั้นไม่ใช่ไขว่เขวสับสน

๒) ความไม่ตระหนักถึงภาวะที่ปรากฏการณ์หรือผลที่คล้ายกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน และเหตุปัจจัยอย่างเดียวกันอาจไม่นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน เช่น ภิกษุอยู่ป่า พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี โดยทรงพิจารณาสุดแต่เหตุคือ เจตนาอีกตัวอย่างหนึ่ง การได้ทรัพย์มา อาจเกิดจากการขยันทำการงาน จากการทำให้ผู้ให้ทรัพย์พอใจ หรือจากการลักขโมยก็ได้ คนได้รับการยกย่องสรรเสริญ อาจเกิดจากการทำความดีในสังคมที่นิยมความดี หรือเกิดจากทำอะไรบางอย่างแม้ไม่ดีแต่เป็นประโยชน์ หรือเป็นที่ชอบใจของผู้ยกย่องสรรเสริญ นั่นก็ได้ ในกรณีเหล่านี้จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยต่างกันที่ให้ผลเหมือนๆ กันนั้น ยังมีผลต่างกันอย่างอื่น ๆ ที่ไม่ได้พิจารณาในกรณีเหล่านี้ด้วย ในทำนองเดียวกันคนต่างคนทำความดีอย่างเดียวกัน คนหนึ่งทำแล้วได้รับการยกย่องสรรเสริญ เพราะทำในที่ที่เขานิยมความดีนั้น หรือทำเหมาะแก่กาลเวลาที่ความดีนั้นก่อประโยชน์แก่คนที่ยกย่อง อีกคนหนึ่งทำแล้วกลับไม่เป็นที่ชื่นชม เพราะทำในที่ที่เขาไม่นิยมความดีนั้น หรือทำแล้วเป็นการทำลายประโยชน์ของคนที่ไม่พอใจ หรือมีความบกพร่องในตนเองอย่างอื่นของผู้กระทำความดีนั้น ดังนี้ เป็นต้น ในกรณีเหล่านี้จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยอย่างเดียวกันที่ยกขึ้นพิจารณานั้น ไม่ใช่เป็นเหตุปัจจัยทั้งหมดที่จะให้ได้รับผลอย่างนั้น ความจริงสภาพแวดล้อมและเรื่องราวอื่นๆ ก็เป็นปัจจัยร่วมด้วยที่จะให้เกิดหรือไม่ให้เกิดผลอย่างนั้น

๓) การไม่ตระหนักถึงเหตุปัจจัยส่วนพิเศษนอกเหนือจากเหตุปัจจัยที่เหมือนกัน ข้อนี้เกี่ยวเนื่องกับความต่อเนื่องของข้อ ๒) กล่าวคือ คนมักมองเฉพาะแต่เหตุปัจจัยบางอย่างที่ตนนั้นหมายว่าจะให้เกิดผล

อย่างนั้นๆ ครั้นต่างบุคคลทำเหตุปัจจัยอย่างเดียวกันแล้ว คนหนึ่งได้รับผลที่ต้องการ อีกคนหนึ่งไม่ได้รับผลนั้น ก็เห็นไปว่าเหตุปัจจัยนั้นไม่ให้ผลจริงเป็นต้น เช่น คนสองคนทำงานดีเท่ากันมีกรณีที่ได้รับการคัดเลือกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมดาที่คนหนึ่งจะได้รับเลือก อีกคนหนึ่งไม่ได้รับเลือก ถ้าไม่ใช่วิธีเสี่ยงทายจับสลากก็จะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น คนหนึ่งสุขภาพดีกว่า หรือรูปร่างดีกว่า และระดับแห่งคุณธรรมหรือความสามารถในทางปัญญาของผู้คัดเลือก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยได้ทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ยกมาในที่นี้ เกี่ยวกับหลักกรรมทั้งนั้น แม้ตัวอย่างที่เป็นไปตามกฎอย่างอื่น ก็พึงเข้าใจในทำนองเดียวกัน

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือ มองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบด้วย ข้อนี้เป็นวิภาษวาทแบบที่พบบ่อยมากอย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าถูกถามว่า บุคคลนี้ควรคบหรือไม่ ถิ่นสถานนี้ควรเข้าเกี่ยวข้องหรือไม่ ถ้าพระภิกษุเป็นผู้ตอบก็อาจกล่าวตามแนวบาลีว่า ถ้าคบหรือเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าเกี่ยวข้อง แต่ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญควรคบ ควรเกี่ยวข้อง^{๑๑๑} หรือถ้าถามว่าภิกษุควรถืออุตุตงค์หรือไม่ ท่านก็จะตอบว่า ภิกษุใดถืออุตุตงค์แล้ว กรรมฐานดีขึ้น ภิกษุนั้นควรถือ ภิกษุใดถือแล้ว กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรถือ ภิกษุใดจะถืออุตุตงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานก็เจริญทั้งนั้น ไม่เสื่อม ภิกษุนั้นเมื่อจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง ควรถือ ส่วนภิกษุใดจะถืออุตุตงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานย่อมไม่เจริญ ภิกษุนั้นก็ควรถือ เพื่อเป็นพื้นอุปนิสัยไว้^{๑๑๒} หรือถ้ามีผู้กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉทวาทหรือไม่ ถ้าตอบตามพระองค์ ก็ว่า ถ้าใช้คำนั้นในความหมายอย่างนี้ๆ ก็ใช่ ถ้าใช้ในความหมายว่าอย่างนั้นๆ ก็ไม่ใช่^{๑๑๓} หรือถ้าถามว่า ภิกษุที่ชบอบอยู่ผู้เดียวจาริกไปรูปเดียว ชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าใช่หรือไม่

ก็ต้องตอบอย่างมีเงื่อนไขเช่นเดียวกัน^{๑๑๑}

ยกตัวอย่างทางวิชาการสมัยใหม่ เช่น อาจพิจารณาปัญหาทางการศึกษาว่า ควรปล่อยให้เด็กพบสิ่งต่างๆ ในสังคม เช่น เรื่องราวและการแสดงต่างๆ ทางสื่อมวลชน เป็นต้น อย่างอิสระเสรีหรือไม่ หรือแค่ไหนเพียงไร ถ้าตอบตามแนววิภาษวาท ก็จะไม่กล่าวโพล่งลงไปอย่างเดียว แต่จะวินิจฉัยได้โดยพิจารณาเงื่อนไขต่างๆ คือ

- ๑) ความโน้มเอียง ความพร้อม นิสัย ความเคยชินต่างๆ ซึ่งเด็กได้สัมผัสไว้โดยการอบรมเลี้ยงดู และอิทธิพลทางวัฒนธรรม เป็นต้น เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น (พูดด้วยภาษาทางธรรมว่า สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล คือแนวความคิดปรุงแต่งที่ได้สัมผัสเสพคุ้นเอาไว้) อาจเรียกว่า ฟ้าของเด็กที่จะแล่นไป
- ๒) โยนิโสมนสิการ คือ การรู้จักใช้โยนิโสมนสิการอยู่โดยปกติหรือไม่ และแค่ไหนเพียงไร
- ๓) กัลยาณมิตร คือมีบุคคลหรืออุปกรณ์ที่จะช่วยชี้แนะแนวทางการคิดความเข้าใจอย่างถูกต้องต่อสิ่งที่พบเห็น หรือที่จะชักนำให้เด็กเกิดโยนิโสมนสิการอย่างได้ผลอยู่หรือไม่ ไม่ว่าจะเป็นกัลยาณมิตรในครอบครัว ในสื่อมวลชนนั้นๆ หรือทั่วไปในสังคมก็ตาม
- ๔) ประสบการณ์คือสิ่งที่ปล่อยให้แพร่ หรือให้เด็กพบเห็นนั้นมีลักษณะหรือคุณสมบัติที่ร้ายหรือชั่วเป็นต้น รุนแรงมากน้อยถึงระดับใด

ทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นตัวแปรได้ทั้งนั้น แต่ในกรณีนี้ ยกเอาข้อ ๔) ขึ้นตั้งเป็นดวีสัน คำตอบจะเป็นไปโดยสัดส่วนซึ่งตอบได้เอง เช่น ถ้าเด็กมีโยนิโสมนสิการดีจริงๆ หรือในสังคมหรือโดยเฉพาะที่สื่อมวลชนนั้นเองมีกัลยาณมิตรที่สามารถจริงๆ กำกับอยู่ หรือพื้นฐานแนวความคิดปรุงแต่ง

ที่เป็นกุศล ซึ่งได้สั่งสมอบรมกันไว้โดยครอบครัวหรือวัฒนธรรมมีมาก และเข้มแข็งจริงๆ แม้ว่าสิ่งที่แพร่หรือปล่อยให้เด็กพบเห็นจะล่อเร้าชั่วร้ายมาก ก็ยากที่จะเป็นปัญหา และอาจหวังไว้ว่าจะเกิดผลดีด้วยซ้ำไป แต่ถ้าพื้นความโน้มเอียงทางความคิดที่เป็นกุศลก็ไม่ได้สั่งสมอบรมกันไว้ โยนิโสมนสิการก็ไม่เคยฝึกกันไว้ แล้วยังไม่ได้จัดเตรียมให้มีกัลยาณมิตรไว้ด้วย การปล่อยนั้นก็มีความหมายเท่ากับเป็นการสร้างเสริมสนับสนุนปัญหา เหมือนดังว่าจะตั้งใจทำลายเด็กโดยใช้ยาพิษเบื่อเสียนั่นเอง

จ. จำแนกโดยทางเลือกหรือความเป็นไปได้อย่างอื่น ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลสำเร็จ หรือเข้าถึงเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดี ในการพิจารณาหาความเข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้น และความเป็นไปของสิ่งสภาพหรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ดี ผู้ที่คิดค้นพิจารณาพึงตระหนักว่า

- ก) หนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ อาจมีได้หลายอย่าง
- ข) ในบรรดาหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้หลายอย่างนั้น บางอย่างอาจดีกว่า ได้ผลกว่า หรือตรงแทกว่าอย่างอื่น
- ค) ในบรรดาทางเลือกหลายอย่างนั้น บางอย่างหรืออย่างหนึ่ง อาจเหมาะสม หรือได้ผลดีสำหรับตนหรือสำหรับกรณีนั้น มากกว่าอย่างอื่น

ง) ทางเลือกหรือความเป็นไปได้ อาจมีเพียงอย่างเดียวหรือหลายอย่าง แต่เป็นอย่างอื่น คือไม่ใช่ทางเลือกหรือความเป็นไปได้อย่างที่ตนกำลังปฏิบัติ หรือกำลังเข้าใจอยู่ในขณะนั้น

ความตระหนักเช่นนี้มีผลดีหลายประการ เช่น ทำให้ไม่ติดต้นวนเวียนอยู่อย่างหาทางออกไม่ได้ ในวิธีปฏิบัติหรือความคิดที่ไม่สำเร็จ ผลไม่ถูกต้อง หรือไม่เหมาะสมกับตน ทำให้ไม่ท้อแท้ ถดถอย หรืออับจน แล้วหยุดเลิกความเพียรเสียในเมื่อทำหรือคิดอย่างหนึ่ง หรือแม้หลาย

อย่างแล้วไม่สำเร็จ และข้อที่สำคัญที่สุดก็คือ ทำให้สามารถคิดหาและค้นพบหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ที่ถูกต้อง เหมาะสม ตรงแท้ เป็นจริงหรือได้ผลดีที่สุด

วิธีคิดแบบนี้จะเห็นตัวอย่างจากพุทธประวัติ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทดลองบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างสุดกำลัง และสุดหนทางที่จะมีบุคคลผู้ใดปฏิบัติได้แล้ว ไม่สำเร็จผล ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางที่ถูกต้องที่จะบรรลุจุดมุ่งหมาย ทรงมีพุทธดำริว่า “เราจะบรรลุญาณทัศนะอันพิเศษที่ทำให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์แล้ว ด้วยทุกรกิริยาอันเผ็ดร้อนนี้หาได้ไม่, หนทางตรัสรู้คงจะเป็นอย่างอื่น”๑๑๔

เมื่อมีพุทธดำริดังนี้แล้ว จึงทรงคิดพิจารณาและค้นพบทางสายกลาง แล้วทรงปฏิบัติจนบรรลุโพธิญาณในที่สุด

ข. วัชชชาวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง วัชชชาวาทปรากฏบ่อยๆ ในรูปของการตอบปัญหา และท่านจัดเป็นวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่งในบรรดาวิธีตอบปัญหา ๔ อย่าง มีชื่อเฉพาะเรียกว่า **วัชช-พยากรณ์** ซึ่งก็คือการนำเอาวัชชชาวาทไปใช้ในการตอบปัญหา หรือตอบปัญหาแบบวัชชชาวาทนั่นเอง

เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเรื่องนี้ พึงทราบวิธีตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) ๔ อย่าง คือ

๑. **เอกังสพยากรณ์** การตอบแง่เดียว คือตอบอย่างเดียวเด็ดขาด
๒. **วัชชชพยากรณ์** การแยกแยะตอบ
๓. **ปฏิบัติจฉายาพยากรณ์** การตอบโดยย้อนถาม
๔. **รูปณะ** การยิงหรือหยุด พับปัญหาเสียไม่ตอบ

วิธีตอบ ๔ อย่างนี้แบ่งตามลักษณะของปัญหา ดังนั้น ปัญหาจึงแบ่งได้เป็น ๔ ประเภทตรงกับวิธีตอบเหล่านั้น จะยกตัวอย่างปัญหาตามทีแสดงไว้ในคัมภีร์รุ่นหลังมาแสดงประกอบความเข้าใจดังนี้๑๑๕

๑. **เอกังสพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เช่น ถามว่า จักขุไม่เที่ยงใช่ไหม? พึงตอบได้ทีเดียวแน่นอนลงไปว่า ใช่

๒. **วัชชชพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรแยกแยะหรือจำแนกตอบ เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่จักขุใช่ไหม? พึงแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น แม้โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยง

๓. **ปฏิบัติจฉายาพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น จักขุฉันใด โสตะก็ฉันนั้น โสตะฉันใด จักขุก็ฉันนั้น ใช่ไหม? ถึงย้อนถามว่า มุ่งความหมายแง่ใด ถ้าถามโดยหมายถึงแง่ใช้ดูหรือเห็น ก็ไม่ใช่ แต่ถ้ามุ่งความหมายแง่ว่าไม่เที่ยง ก็ใช่

๔. **รูปณียปัญหา** ปัญหาที่พึงยับยั้ง หรือพับเสีย ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวิตกับสรีระ คือสิ่งเดียวกัน ใช่ไหม? พึงยับยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ นี่เป็นเพียงตัวอย่างสั้นๆ ง่ายๆ เพื่อความเข้าใจเบื้องต้นเมื่อว่าโดยใจความ

ปัญหาแบบที่ ๑ ได้แก่ปัญหาซึ่งไม่มีแง่ที่จะต้องชี้แจงหรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบแน่นอนลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ทันที เช่น อีกตัวอย่างหนึ่งว่า คนทุกคนต้องตายใช่ไหม? ก็ตอบได้ทันทีว่า ใช่

ปัญหาแบบที่ ๒ ได้แก่เรื่องซึ่งมีแง่ที่จะต้องชี้แจง โดยใช้วิธีวัชชชาวาทแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว

ปัญหาแบบที่ ๓ พึงย้อนถามทำความเข้าใจกันก่อนจึงตอบ หรือตอบด้วยการย้อนถาม หรือสอบถามไปตอบไป อาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบที่ ๒ คือควบกับวัชชชพยากรณ์ ในบาลี พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีย้อนถามบ่อยๆ และด้วยการทรงย้อนถามนั้นผู้ถามจะค่อยๆ เข้าใจสิ่งที่เขาถามไปเอง หรือช่วยให้เขาตอบปัญหาของเขาเองโดยพระองค์เพียงทรงชี้แนะแฉ่คิดต่อให้ ไม่ต้องทรงตอบ

ส่วนปัญหาแบบที่ ๔ ซึ่งควรยับยั้งไม่ตอบ ได้แก่คำถามเหลวไหล

ไร้สาระจำพวกหนวดเต่าเขากระต่ายบ้าง ปัญหาที่เขายังไม่พร้อมที่จะเข้าใจจึงยับยั้งไว้ก่อน หันไปทำความเข้าใจเรื่องอื่นที่เป็นการเตรียมพื้นของเขาก่อน แล้วจึงค่อยมาพูดกันใหม่ หรือให้เขาเข้าใจได้เองบ้าง ปัญหาที่ตั้งขึ้นมาไม่ถูก โดยคิดขึ้นจากความเข้าใจผิด ไม่ตรงตามสภาวะ หรือไม่มีตัวสภาวะอย่างนั้นจริงบ้าง^{๑๑๑} เช่นตัวอย่างในบาลีมีผู้ถามว่า ใครผัสสะ หรือผัสสะของใคร ใครเสวยอารมณ์ หรือเวทนาของใคร เป็นต้น ซึ่งไม่อาจตอบตามที่เขายากฟังได้ จึงต้องยับยั้งหรือปฏิเสธ อาจชี้แจงเหตุผลในการไม่ตอบ^{๑๑๒} หรือให้เขาตั้งปัญหาเสียใหม่ให้ถูกต้องตามสภาวะ^{๑๑๓}

ต่อไปนี้จะยกข้อความในบาลีแหล่งต่างๆ มาแสดงตัวอย่างแห่งวิรัชชาวา

“สารีบุตร แม้รูปที่รู้ได้ด้วยตา เรากล่าวเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี คำที่ว่านี้ เรากล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างนี้ไม่ควรเสพ; เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างนี้ควรเสพ...”

“สารีบุตร แม้เสียง...แม้กลิ่น...แม้รส...แม้สิ่งต้องกาย...แม้ธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ เราก็ก่อเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี...”^{๑๑๔}

“ภิกษุทั้งหลาย แม้จิ๋ว เราก็ก่อเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี; คำที่ว่าดังนี้ เรากล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? บรรดาจิ๋วเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิ๋วใดว่า เมื่อเราเสพจิ๋วนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, จิ๋วอย่างนี้ไม่

ควรเสพ; บรรดาจิ๋วเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิ๋วใดว่า เมื่อเราเสพจิ๋วนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, จิ๋วอย่างนี้ควรเสพ...”

“ภิกษุทั้งหลาย แม้บิณฑบาต...แม้เสนาสนะ...แม้หมู่บ้านและชุมชน...แม้ท้องถิ่นชนบท...แม้บุคคล เรากล่าวเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี...”^{๑๑๕}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าอยู่อาศัยแดนป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง, เมื่อเธอเข้าอยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น, อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้นก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอกีหาบรรลุไม่, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิตที่บรรพชิตพึงเก็บรวบรวมไว้ได้ คือ จิ๋ว บิณฑบาต เสนาสนะ และเครื่องหูกยาทั้งหลาย ก็มีมาโดยยาก, ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้... จะเป็นกลางคืนก็ตาม กลางวันก็ตาม พึงหลีกไปเสียจากแดนป่านั้น ไม่พึงอยู่”

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอกีหาบรรลุไม่, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยไม่ยาก; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้... ตรองตระหนักแล้ว พึงหลีกไปเสียจากแดนป่านั้น ไม่พึงอยู่”

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอกีค่อยบรรลุ, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยยาก; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้ว่า... เราออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริกมิใช่เพราะเห็นแก่จิ๋ว มิใช่เพราะ

เห็นแก่บิณฑบาต มิใช่เพราะเห็นแก่เสนาสนะ มิใช่เพราะเห็นแก่เครื่อง
หูกยา ก็แต่ว่า เมื่อเราอยู่อาศัยแดนป่านี่ สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับ
อยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น...; ภิกษุนั้นตรองตระหนกแล้ว พึงอยู่ในป่า
นั้น ไม่พึงหลีกไป”

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่ จิตที่
ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น, อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้น, ภาวะจิตปลอดโปร่ง
จากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่บรรลุ เธอก็ค่อยบรรลุ, อีกทั้งสิ่ง
เกื้อหนุนชีวิต...ก็มีมาโดยไม่ยาก; ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นดังนี้... พึงอยู่ในป่า
นั้นแม้จนตลอดชีวิต ไม่พึงหลีกไป”^{๑๒๑}

อภัยราชกุมาร : พระองค์ผู้เจริญ คำพูดซึ่งไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจ
ของผู้อื่น พระองค์ตรัสหรือไม่?

พระพุทธเจ้า : นี่นะราชกุมาร ในเรื่องนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้
(ต่อจากนั้น ได้ทรงแยกแยะคำพูดที่ตรัสและไม่ตรัสไว้ มีใจความต่อไปนี้)

- ๑) คำพูดที่ไม่จริงไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอ
ใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอ
ใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอใจของ
ผู้อื่น - เลือกกาลตรัส
- ๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอ
ใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอ
ใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส

๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่ชอใจของผู้
อื่น - เลือกกาลตรัส^{๑๒๒}

พระพุทธเจ้า : อานนท์! ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การ
บำเรอสิ่งบูชา มีผลทั้งนั้นหรือ?

พระอานนท์ : พระองค์ผู้เจริญ ในข้อนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้

พระพุทธเจ้า : ถ้าอย่างนั้น จงจำแนก

พระอานนท์ : เมื่อเสพศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอ
สิ่งบูชา อย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลาย
ย่อมเสื่อมหาย, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบวงบำเรอ
อย่างนี้ ไม่มีผล เมื่อเสพศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอ
สิ่งบูชา อย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลาย
ย่อมเจริญยิ่งขึ้น, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่ง
บูชา อย่างนี้มีผล

ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลข้อความนี้แล้ว พระบรมศาสดาทรง
พอพระทัย^{๑๒๓}

ปริพาชก : นี่แน่ท่านคหบดี ทราบว่า ท่านพระสมณโคตมทรงดีเตียน
ดบะหมดทุกอย่าง, ทรงค่อนว่ากล่าวติผู้บำเพ็ญตบะผู้เป็นอยู่คร่ำๆ ทั้ง
หมดโดยส่วนเดียว ใช่ไหม?

วัชชียามาหิตา : ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงดีเตียน
ดบะหมดทุกอย่าง ก็หาไม่, จะทรงค่อนว่ากล่าวติผู้บำเพ็ญตบะผู้เป็นอยู่
คร่ำๆ ทั้งหมดโดยส่วนเดียว ก็หาไม่ได้, พระผู้มีพระภาคทรงดีเตียนดบะ
ที่ควรดีเตียน ทรงสรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญ, พระผู้มีพระภาคทรงเป็น
วิภังชวาที ทรงดีเตียนสิ่งที่ควรดีเตียน ทรงสรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ
ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคมิใช่เป็นเอกังสวาที (ผู้กล่าวส่วนเดียว)^{๑๒๔}

สุภมาณพ : ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า คฤหัสถ์เป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้ บรรพชิตหาใช่เป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้ไม่; ในเรื่องนี้ท่านพระโคตมะผู้เจริญกล่าวไว้อย่างไร?

พระพุทธเจ้า : ดูกรมาณพ ในเรื่องนี้เราเป็นวิภังชชาวาท เรามีใช่เป็นเอกังสชาวาท; เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติผิด ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้วเพราะการปฏิบัติผิดสาเหตุจึงเป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จไม่ได้; เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้วเพราะการปฏิบัติชอบเป็นสาเหตุจึงเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้

สุภมาณพ : ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า การงานฝ่ายฆราวาสนี้ เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก จึงมีผลมาก, การงานฝ่ายบรรพชานี้เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย จึงมีผลน้อย, ในเรื่องนี้ท่านพระโคตมะกล่าวไว้อย่างไร?

พระพุทธเจ้า : ดูกรมาณพ แม้ในเรื่องนี้ เราก็เป็นวิภังชชาวาท เรามีใช่เป็นเอกังสชาวาท; การงานที่เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อไม่สำเร็จ เป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย เมื่อไม่สำเร็จเป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี”^{๑๒๔}

ปริพาชก : เนะท่านสมิทธิ บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย

ทางวาจา ทางใจ แล้วเขาจะเสวยอะไร?

พระสมิทธิ : เนะท่านโปตลิบุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้ว เขาย่อมได้เสวยทุกข์

ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงทราบการสนทนານี้ และตรัสว่า

“อานนท์ ปัญหาที่ควรแยกแยะตอบ โมฆบุรุษสมิทธินี้ตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชก แง่เดียวเสียแล้ว”

และต่อมาตรัสอีกว่า

“อานนท์ เบื้องต้นทีเดียว โปตลิบุตรปริพาชก ถามถึงเวทนา ๓, ถ้าโมฆบุรุษสมิทธินี้ถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะถึงตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชก นั้นว่า : เนะท่านโปตลิบุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา เขาย่อมเสวยสุข, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา เขาย่อมเสวยทุกข์, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา เขาย่อมเสวยอทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข); เมื่อตอบอย่างนี้ โมฆบุรุษสมิทธิ ก็จะพึงตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชก โดยถูกต้อง...”^{๑๒๕}

พระอานนท์ไปบิณฑบาต และได้เข้าไปในบ้านของอุบาลิกาชื่อ มิคสาลา อุบาลิกานั้นได้กล่าวกะพระอานนท์ว่า

“พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง แล้วนี้ จะพึงเข้าใจอย่างไรรักในกรณีที่คุณเป็นผู้เป็นพรหมจารีกับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีศรัทธาเสมอกันในเบื้องต้น; ท่านปุราณะบิดาของดิฉัน เป็นพรหมจารี มีความประพฤติเห็นห่าง ว่างเว้น แล้วจากเมณฺฑน ซึ่งเป็นเรื่องของชาวบ้าน, ท่านบิดาของดิฉันนั้น ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามีเข้า

ถึงดุสิตกายแล้ว, ท่านอสิทตตะ ผู้เป็นที่รักแห่งท่านบิดาของดิฉัน เป็น
ผู้สิ้นโทษด้วยภรรยาของตน ไม่เป็นพรหมจารี แม้ท่านอสิทตตะนั้นก็ถึง
แก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกคาทามี
เข้าถึงดุสิตกายแล้ว, พระคุณเจ้าอาณนทัตฺถจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาค
เจ้าทรงแสดงแล้วนี้จะพึงเข้าใจอย่างไกรกัน ในกรณีที่บุคคลผู้เป็นพรหมจารี
กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกันในเบื้อง
หน้า”

พระอาณนทัตฺถจริญแล้ว ไม่ได้ตอบว่าอะไร แต่ได้นำความไป
กราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงชี้แจงว่า ความเข้าใจเรื่องนี้ต้องอาศัย
ความรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล (ปุริสปุคคลปโรปริญาณ ญาณ
ที่ยังรู้ความยิ่งและความหย่อนของแต่ละบุคคล) แล้วตรัสแสดงตัวอย่าง
บุคคล ๖ จำพวก จัดเป็น ๓ คู่ และบุคคล ๑๐ จำพวก จัดเป็น ๕ คู่ แต่ละ
คู่มีคุณสมบัติบางอย่างเสมอกัน โดยเฉพาะคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น
หรือด้านสังคม แต่มีคุณสมบัติบางอย่างพิเศษกว่ากัน โดยเฉพาะ
คุณสมบัติส่วนเฉพาะตัวที่ตรงกับผลซึ่งจะพึงได้รับ พวกนักวัดคน ก็มาวัด
กันว่า คนสองคนนั้นมีคุณสมบัติเหมือนกัน ทำไมคนหนึ่งได้รับผลดีกว่า
อีกคนหนึ่ง ซึ่งการวัดเช่นนั้นไม่เป็นผลดีแก่ผู้ชอบวัดเลย ในที่สุดทรงสรุป
ว่า (สำหรับกรณีนี้ ดูภายนอก บุคคลทั้งสองเสมือนมีคุณธรรมยิ่งหย่อน
กว่ากัน แต่คุณสมบัติภายในที่เป็นหลักเท่ากัน) “ปุราณะประกอบด้วยศีล
อย่างไร อสิทตตะก็ประกอบด้วยศีลอย่างนั้น อสิทตตะประกอบด้วย
ปัญญาอย่างไร ปุราณะก็ประกอบด้วยปัญญาอย่างนั้น”^{๑๒๗}

พระพุทธเจ้าตรัสจำแนกคามโกคือ คือชาวบ้าน ออกเป็น ๑๐
ประเภท พร้อมทั้งส่วนดี ส่วนเสียของแต่ละประเภท มีใจความดังนี้

กลุ่มที่ ๑ แสวงหาไม่ชอบธรรม

๑. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้วไม่
เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี-
ควรดำเนินทั้ง ๓ สถาน

๒. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตน
ให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี-ควรดำเนิน
๒ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๓. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้วเลี้ยง
ตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปันและใช้ทรัพย์นั้นทำความดี-ควรดำเนิน ๑
สถาน ควรชม ๒ สถาน

กลุ่มที่ ๒ แสวงหาชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง

๔. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง,
ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปันและไม่ใช้
ทรัพย์นั้นทำความดี-ควรดำเนิน ๓ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๕. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง,
ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปันและไม่ใช้ทรัพย์
นั้นทำความดี-ควรดำเนิน ๒ สถาน ควรชม ๒ สถาน

๖. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง,
ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปันและใช้ทรัพย์นั้น
ทำความดี-ควรดำเนิน ๑ สถาน ควรชม ๓ สถาน

กลุ่มที่ ๓ แสวงหาชอบธรรม

๗. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่

เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์สินนั้นทำความดี-
ควรดำหนิ ๒ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๘. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้วเลี้ยง
ตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปันและไม่ใช้ทรัพย์สินนั้นทำความดี-ควรดำหนิ
๑ สถาน ควรชม ๒ สถาน

๙. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้วเลี้ยง
ตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปันและใช้ทรัพย์สินนั้นทำความดี, แต่ยังคงยังมี
มัวเมาหมกมุ่น กิเลสใช้ทรัพย์สินสมบัติโดยไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาที่
จะทำตนให้เป็นอิสระเป็นนายเหนือโอศุทธิ์-ควรชม ๓ สถาน ควร
ดำหนิ ๑ สถาน

**พวกพิเศษ แสวงหาชอบธรรมและกินใช้อย่างมีสติสัมปชัญญะ มี
จิตใจเป็นอิสระ**

๑๐. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้วเลี้ยง
ตนให้เป็นสุข, เผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์สินนั้นทำความดี, ไม่ลุ่มหลงไม่
หมกมุ่นมัวเมา กิเลสใช้ทรัพย์สินสมบัติ โดยรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ ทางดีทาง
เสียของมัน มีปัญญากำหนดให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือโอศุทธิ์-เป็น
ชาวบ้านชนิดที่เลิศประเสริฐสูงสุด ควรชมทั้ง ๔ สถาน^{๑๒๔}

การจำแนกโดยวิธีวิชาพาแบบนี้ ทำให้ความคิดและการวินิจฉัย
เรื่องราวต่างๆ ชัดเจนตรงไปตรงมาตามความเป็นจริงและเท่าความจริง
จะไม่เกิดความสับสนในเรื่องต่างๆ ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวันอย่าง
สามัญ เช่น คำพูดว่า เขาเป็นคนตรงไปตรงมา ชอบพูดหวานผ่าซอก
โผงผาง พูดเพราะไม่เป็น ดูเหมือนจะเอาลักษณะตรงไปตรงมากลับ
เปลี่ยน ลักษณะโผงผาง พูดไม่ไพเราะ

ถ้าจำแนกตามวิธีวิชาพาพา ความเป็นคนตรงเป็นความดีของ
บุคคลนั้นผู้นั้น ส่วนการพูดไม่ไพเราะ โผงผาง ก็เป็นข้อบกพร่องของเขา
คนที่มีความดีในแง่ความตรงคนนี้ ก็ต้องยอมรับความบกพร่องของตน
ในแง่คำพูดไม่ไพเราะ ไม่ต้องเอาลักษณะทั้งสองมากลบบกลืนกัน เมื่อ
ต้องการจะมีความดีให้ครบถ้วน ก็ต้องปรับปรุงตนเองในส่วนที่ยังขาดยัง
พร่องนั้น ส่วนคนที่พูดจาไพเราะ การพูดเพราะนั้นก็ก็เป็นความดีของเขา
อย่างหนึ่ง แต่เขาจะเป็นคนตรงหรือไม่ก็อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเขาตรง ก็เป็น
ความดีอีกส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ตรง เขาก็บกพร่องในส่วนนั้น หรือในแง่ที่เป็น
คนพูดจาไพเราะนั้น จะเป็นการพูดจาด้วยเจตนาดีงาม หรือเกิดจาก
ความคิดหลอกลวง มีเล่ห์กลอย่างไร ก็เป็นเรื่องที่ต้องจำแนกกันในแง่เป็น
เจตนาที่เหตุปัจจัย แล้วชี้ความจริงตามที่มันเป็นแง่นั้นๆ ไม่มีการสับสน
กัน

สมมติต่อไปว่าจะเลือกเอาคนไปทำงาน งานนั้นต้องการคนพูด
เพราะ หรือต้องการคนพูดตรง ก็ตัดสินใจไปตามความต้องการของงานนั้น
ถ้างานนั้นใช้คนพูดเพราะ (คนเลือกก็คงพยายามหาคนพูดเพราะที่มีความ
ซื่อสัตย์ด้วย) คนตรงก็ไม่ต้องมาอ้างความดีในด้านความตรงของตน หรือ
ถ้างานต้องการความตรง คนจะพูดเพราะหรือไม่เพราะไม่สำคัญ คนไม่
ถูกเลือกก็ไม่ต้องเอาความอ่อนหวานนุ่มนวลของตนขึ้นมาใช้เป็นเหตุผล
เกี่ยวกับกรณีนั้น

หรือถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ทางจิตวิทยาระหว่างลักษณะ ๒
ด้าน คือความตรงกับการพูดไม่ไพเราะ และการพูดอ่อนหวานกับความ
มีเล่ห์กล ก็ทำให้ชัดว่าจะวิเคราะห์ในแง่นั้นๆ

วิธีวิชาพาพาหนึ่งจึงตรงไปตรงมา พอดีกับความจริง เป็นกลางๆ
ตามธรรมชาติแท้ๆ เป็นแบบอย่างสำหรับผู้ที่ต้องการพูดตรงไปตรงมา
อย่างแท้จริง

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่า มี ๕ ประเภท ดังนี้; ๕ ประเภทคือ อะไร? ได้แก่ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะเป็นผู้โง่เขลา เพราะงมงาย ๑ ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ป่า ๑ ผู้อยู่ป่าเพราะความเสียวจริต เพราะจิตฟุ้งซ่าน ๑ ผู้อยู่ป่าเพราะเห็นว่าการอยู่ป่านี้ พระพุทธะทั้งหลาย พระพุทธสาวกทั้งหลายสรรเสริญ ๑ ผู้อยู่ป่า เพราะอาศัยความเป็นผู้มกน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความเฝ่สัจ ความพอใจเท่าที่มี ๑ ...บรรดาผู้อยู่ป่า ๕ ประเภทเหล่านี้ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะอาศัยความมกน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความเฝ่สัจ ความพอใจเท่าที่มี นี่เป็นอย่างเลิศ ประเสริฐน่าหน้า สูงสุด ดีเยี่ยม ในบรรดาผู้อยู่ป่าทั้ง ๕ ประเภทเหล่านี้...”๑๒๔

พระพุทธเจ้า : ดูกรคหบดี ท่านในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ?

ทาร์กัมมิกะ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านในตระกูล ข้าพระองค์ยังให้อยู่, ก็แล ท่านนั้น ข้าพระองค์ถวายในประดาท่านพระภิกษุทั้งหลายชนิดที่เป็นผู้อยู่ป่า ถือบิณฑบาต ครองผ้าบังสุกุล ซึ่งเป็นพระอรหันต์หรือเข้าถึงอรหัตตมรรค

พระพุทธเจ้า : ดูกรคหบดี ท่านซึ่งเป็นคฤหัสถ์... ยากจะรู้ได้ถึงความซอห์นว่า ท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์ หรือว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้เข้าถึงอรหัตตมรรค;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พุดพล่อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรติเตียน โดยลักษณะซอห์น;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุดพล่อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่นจิตใจเป็นหนึ่งเดียว สรรวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญโดยลักษณะ

ซอห์น;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พุดพล่อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรติเตียน โดยลักษณะซอห์น;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุดพล่อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สรรวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญโดยลักษณะซอห์น;

ถึงจะเป็นภิกษุถือบิณฑบาต... ถึงจะเป็นภิกษุรับนิมนต์... ถึงจะเป็นภิกษุครองผ้าบังสุกุล... ถึงจะเป็นภิกษุครองจีวรที่คบหบดีถวาย... (ก็เช่นเดียวกัน),

ดูกรคหบดี เชิญท่านให้ท่านในสงฆ์เถิด...”๑๓๐

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบาป เป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุบาป อยู่อาศัยในชนบทชายแดนแต่ผู้เดียว เธอเข้าหาสกุลทั้งหลายในที่นั้น ย่อมได้ลาภ, ภิกษุบาปเป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างนี้แล”๑๓๑

“หนึ่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เที่ยวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน ผิกตนอยู่ผู้เดียว พึงเป็นผู้ยินดีในแดนป่า”๑๓๒

“(พราหมณ์ผู้บำเพ็ญตบะทั้งหลาย) สยบแก้ัดณหา ถูกศีลและวัตรมัดเอาไว้ บำเพ็ญตบะอันคร่ำดลตลอดเวลาร้อยปี จิตของเขาก็หาหลุดพ้นโดยชอบไม่ เขายังมีท่วงทีทราหม หาไปถึงฝั่งไม่”

“ผู้ชอบถือตัว ย่อมไม่มีการผิกตน, ผู้มีจิตใจตั้งมั่น ย่อมไม่มีปริชาแห่งมุณี, อยู่ผู้เดียวในป่า ประมาทเสีย ก็ข้ามฝั่งแห่งแดนมัจจุราชไม่ได้”

“ละมานะได้แล้ว มีจิตตั้งมั่นเป็นอันดี ใจงาม หลุดพ้นโดยประการทั้งปวง อยู่ผู้เดียวในป่า ไม่ประมาท ผู้นั้นจึงจะข้ามฝั่งแห่งแดน

ภิกษุรูปหนึ่งมีชื่อว่าเถระ เป็นผู้อยู่เดียว และพูดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว เธอเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียวนั่งในที่ลับอยู่องค์เดียว เติงจกรมองค์เดียว มีภิกษุหลายรูปกราบพูลเรื่องของท่านแต่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงให้ตรัสเรียกเธอมา ตรัสซักถามดังคำสนทนาต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า : ดูกรเถระ ทราบว่า เธอเป็นผู้อยู่เดียว และพูดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว จริงหรือ?

ภิกษุชื่อเถระ : จริงอย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธออยู่เดียว และสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว อย่างไร?

ภิกษุชื่อเถระ : ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียวนั่งอยู่ในที่ลับองค์เดียว เติงจกรมองค์เดียว, ข้าพระองค์อยู่เดียว และพูดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียวอย่างนี้แล

พระพุทธเจ้า : ดูกรเถระ นั่นก็เป็นการอยู่เดียวได้อยู่ เรามีได้กล่าวว่าไม่เป็น แต่เธอจงฟังวิธีที่จะให้การอยู่เดียวของเธอเป็นกิจบริบูรณ์ โดยพิสดารยิ่งกว่านั้น จงมนสิการให้ดี เราจักกล่าว...

สิ่งที่เป็นอดีต ก็ละได้แล้ว สิ่งที่เป็นอนาคต ก็งดได้แล้ว ความพอใจติดใครในการได้เป็นตัวตนต่างๆ ในปัจจุบัน ก็กำจัดได้แล้ว, การอยู่เดียว ย่อมบริบูรณ์โดยพิสดารยิ่งกว่านั้นได้ ด้วยประการฉะนี้แล...

พระมคชาล : พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า ผู้อยู่เดียว ผู้อยู่เดียวดังนี้ ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ จึงจะเป็นผู้อยู่เดียว และด้วยเหตุผลเพียงไร จึงจะเป็นผู้อยู่มีคู่สอง

พระพุทธเจ้า : ดูกรมคชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา... เสียงทั้งหลาย... กลิ่นทั้งหลาย... รสทั้งหลาย... สิ่งต้องกายทั้งหลาย... ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเย้ายวน ชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุพราหมณ์ พราหมณ์ถึง สยบอยู่กับสิ่งนั้นๆ, เมื่อเธอพราหมณ์ พราหมณ์ถึง สยบอยู่กับมัน นันทิ (ความเรใจหรือที่นันทิ) ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีนันทิก็มีความติดพัน เมื่อมีความติดพัน ก็มีสัญญาชน (หรือสังโยชน คือกิเลสที่ผูกมัดใจ), ภิกษุผู้ติดพันอยู่ด้วยนันทิและสัญญาชน เรียกว่า อยู่มีคู่สอง; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงจะไปเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ซึ่งเจียบเสียง ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่มีคู่สองโดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะตัณหา เป็นเพื่อนสองของเธอ ตัณหา นั้น เธอยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น เธอจึงถูกเรียกว่าเป็นผู้อยู่มีคู่สอง

ดูกรมคชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา... เสียงทั้งหลาย... กลิ่นทั้งหลาย... รสทั้งหลาย... สิ่งต้องกายทั้งหลาย... ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเย้ายวนชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุไม่พราหมณ์ ไม่พราหมณ์ถึง ไม่สยบอยู่กับสิ่งนั้น, เมื่อเธอไม่พราหมณ์ ไม่พราหมณ์ถึง ไม่สยบอยู่กับมัน นันทิ ย่อมดับ เมื่อไม่มีนันทิก็ไม่มีมีความติดพัน เมื่อไม่มีมีความติดพัน ก็ไม่มีสัญญาชน, ภิกษุผู้ใดไม่ติดพันด้วยนันทิและสัญญาชน เรียกว่า ผู้อยู่เดียว; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงอยู่ในเขตบ้านปะปนด้วยภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ราชา มหาอำมาตย์ เติรเถียร สวากเตียรเถียรทั้งหลาย ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียวโดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะตัณหา ที่เป็นเพื่อนสองของเธอนั้น เธอละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เธอจึงเรียกได้ว่าเป็นผู้อยู่เดียว...

ภิกษุทั้งหลาย เหล่าอัญเดียรธีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติความสังตกิเลส (ปริเวก) ไว้ ๓ อย่าง ดังนี้; ๓ อย่างอะไรบ้าง? คือความสังตกิเลส เพราะจีวร ความสังตกิเลสเพราะบิณฑบาต ความสังตกิเลสเพราะเสนาสนะ

บรรดาความสังตกิเลส ๓ อย่างนั้น ในข้อความสังตกิเลสเพราะจีวร (เครื่องนุ่งห่ม) เหล่าอัญเดียรธีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ นุ่งห่มผ้าปานบ้าง นุ่งห่มผ้าแกมกันบ้าง นุ่งห่มผ้าห่อศพบ้าง นุ่งห่มผ้าบังสุกุลบ้าง นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้บ้าง นุ่งห่มหนังสัตว์บ้าง นุ่งห่มหนังเสือทั้งเล็บบ้าง นุ่งห่มคากรองบ้าง นุ่งห่มเปลือกปอกรองบ้าง นุ่งห่มผลไม้กรองบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยผมนคนบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลที่ทำด้วยขนสัตว์ร้ายบ้าง นุ่งห่มผ้าทำด้วยขนปิกนกเค้าบ้าง...

ในข้อความสังตกิเลสเพราะบิณฑบาต (อาหาร) เหล่าอัญเดียรธีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ เป็นผู้ฝักต้องเป็นภิกษาบ้าง มีข้าวฟ่างเป็นภิกษาบ้าง มีลูกเดือยเป็นภิกษาบ้าง มีกากข้าวเป็นภิกษาบ้าง มียางเป็นภิกษาบ้าง มีสาหร่ายเป็นภิกษาบ้าง มีรำเป็นภิกษาบ้าง มีข้าวตังเป็นภิกษาบ้าง มีกำยานเป็นภิกษาบ้าง มีหญ้าเป็นภิกษาบ้าง มีมูลโคเป็นภิกษาบ้าง มีเผือกมันผลไม้ในป่าเป็นอาหาร กินผลไม้ที่หล่นเอง ยังชีพ...

ในข้อความสังตกิเลสเพราะเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) เหล่าอัญเดียรธีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ ป่า โคนไม้ ป่าช้า ป่าชฎ ที่กลางแจ้ง ลอมฟาง โรงลาน...

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนในธรรมวินัยนี้ ภิกษุมีความสังตกิเลส ๓ อย่างต่อไปนี้; ๓ อย่างอะไรบ้าง (คือ)

๑. ภิกษุเป็นผู้มีศีล และความทุกุศลเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากความทุกุศลนั้น

๒. ภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ และมีจฉาทิฐิเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากมิจฉาทิฐินั้น

๓. ภิกษุเป็นพระชีณาสพและอาสวะทั้งหลายเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากอาสวะเท่านั้น...ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นผู้ถึงยอด เป็นผู้ถึงแก่น บริสุทธิ ดำรงมั่นอยู่ในแก่นสาร...^{๑๓๖}

วิรัชชาวทตามบาลีที่ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในที่นี้ ให้ข้อคิดเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งด้วยว่า การลอกคัดตัดความสั้นๆ จากพระไตรปิฎกมา ยืนยันพระศนะเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา บางครั้งทำให้ผู้อ่านผู้ฟังมองเห็นคำสอนเพียงบางส่วนบางแง่ที่ไม่สมบูรณ์ และทำให้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างผิดพลาด ผู้แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงควรลอกคัดอ้างความด้วยความระมัดระวัง รู้จักเลือกว่า คำสอนอย่างไรใดแสดงหลักทั่วไปอย่างกว้างๆ ของพระพุทธศาสนา คำสอนอย่างไรใดแสดงลักษณะคำสอนเฉพาะแง่เฉพาะด้านเฉพาะกรณีหรือมีเงื่อนไข ซึ่งควรนำมาแสดงหลายแง่หลายด้านให้เห็นครบถ้วน หรือชี้แจงกรณีและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องให้ผู้อ่านผู้ฟังทราบด้วย จะได้มองเห็นภาพของพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องตามเป็นจริง

เมื่อได้กล่าวถึงวิธีคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการมาครบจำนวนที่ตั้งไว้แล้ว ขอย้ำความเบ็ดเตล็ดบางอย่างไว้เพื่อเสริมความเข้าใจอีกหน่อยเท่าที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ถ้าตรวจดูขั้นตอนการทำงานของโยนิโสมนสิการ จะเห็นว่าโยนิโสมนสิการทำงานทั้งสองช่วง คือ ทั้งตอนรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์จากภายนอก และตอนคิดค้นพิจารณาอารมณ์หรือเรื่องราวที่เก็บเข้ามาแล้วในภายใน

ลักษณะที่พึงสังเกตอย่างหนึ่งของการรับรู้ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ การรับรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ (ที่ถูกต้องตามเป็นจริง) และเพื่อเป็นข้อมูลสำหรับสติจะเอาไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและทำกิจต่างๆ ต่อไปพูดอีกอย่างหนึ่งว่า รับรู้ไว้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางสติปัญญา ไม่รับรู้ชนิดที่กลับผันแปรจากความรู้ไปเป็นสิ่งที่กระทบกระทั่งติดค้างเปื้อนที่ก่อปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ รับรู้โดยจิตใจได้ความรู้จากอารมณ์หรือประสบการณ์ ไม่ใช่รับรู้แล้วจิตใจถูกอารมณ์หรือประสบการณ์ครอบงำหรือล่อพาหลงหายไปเสีย ซึ่งแทนที่จะได้ความรู้มาแก้ปัญหาได้ปัญญามาดับทุกข์ กลับได้กิเลสและความทุกข์มาเพิ่มพูนทับถมตน แม้การคิดก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ ลักษณะอย่างนี้คือความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นอยู่ด้วยปัญญา

อาจมีผู้เสียชีวิตว่า ชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญา จะปราศจากอารมณ์? (อารมณ์ตามความหมายอย่างสมัยใหม่) มีแต่ความแห้งแล้ง ไร้รสชาติ ฟุ้งซึ้งว่า สำหรับปุถุชน การเป็นอยู่ด้วยอารมณ์จะครอบงำคนอยู่ แล้วตลอดเวลา โยนิโสมนสิการมีแต่จะมาช่วยแบ่งเบาแก้ทุกข์ แก้ปัญหา ให้บรรเทาลง จึงไม่ต้องห่วงว่าจะขาดอารมณ์ ส่วนสำหรับผู้ใช้โยนิโสมนสิการสำเร็จผลจนพ้นความเป็นปุถุชนได้ ก็จะมีคุณภาพทางอารมณ์ใหม่อย่างบริสุทธิ์เกิดขึ้นมาเด่นชัดแทนสภาพอารมณ์อย่างอื่น ๆ กล่าวคือ เกิดคุณธรรมข้อกรณมาช่วยสืบทอดคุณค่าทางด้านความงดงามอ่อนโยนของชีวิตอยู่ต่อไป พร้อมทั้งความรู้สึกที่ประณีตทั้งหลาย เช่น ความสดชื่น ผ่องใส ปลอดโปร่ง เบิกบานใจ ความสุข ความสงบ และความเป็นอิสระเสรี

มีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมที่เป็นบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา ๒ อย่างคือ ปราโตโมสะที่ดีหรือกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการนี้ เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างบุคคลกับโลกหรือสภาพแวดล้อมภายนอกก่อนที่จะก้าวเข้าสู่ตัวมรรคที่เป็นองค์ธรรมภายในเฉพาะตน กล่าวคือ กัลยาณมิตร (ปราโตโมสะที่ดี) เป็นที่เชื่อมโยงบุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม และโยนิโสมนสิการ เป็นที่เชื่อมโยงบุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางจิตใจของตนเอง อันได้แก่ท่าทีแห่งการรับรู้และความคิดซึ่งเป็นท่าทีแห่งปัญญาหรือการมองตามเป็นจริง ดังได้อธิบายมาแล้ว^{๑๓๗}

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่แสดงมานี้ ได้นำเสนอโดยพยายามรักษารูปร่างตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ผู้ศึกษาไม่พึงติดอยู่เพียงรูปแบบหรือถ้อยคำ แต่พึงมุ่งจับเอาสาระเป็นสำคัญ และควรอย่าไว้ด้วยว่าโยนิโสมนสิการนี้ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติที่ใช้ประโยชน์ได้ทุกเวลา มิใช่จะต้องรอไว้ใช้ต่อเมื่อมีเรื่องที่จะเก็บเอาไปนั่งขบคิด หรือปฏิบัติได้ต่อ

เมื่อปลีกตัวออกไปนั่งพิจารณา แต่พึงใช้แทรกอยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวันที่เป็นไปอยู่ทุกที่ทุกเวลานี้เอง เริ่มแต่การวางใจ วางท่าต่อบุคคล และสิ่งแวดล้อมทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการเดินกระแสนะคิด การทำใจ การคิดพิจารณาเมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น เพื่อความเจริญของงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม เพื่อเสริมสร้างนิสัยและคุณลักษณะที่ดี เพื่อความรู้ตามเป็นจริง เพื่อฝึกอบรมตนในแนวทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ

เด็กเล็กคนหนึ่งของครอบครัวซึ่งมีฐานะดี นั่งรถยนต์ไปกับคุณพ่อคุณแม่ผ่านไป ณ ที่แห่งหนึ่ง เห็นเด็กเล็กยากจนหลายคนนั่งห่มเสื้อผ้าเก่าขาดรุ่งริ่งอยู่ตามข้างทาง เด็กเล็กในรถยนต์สนใจเพราะเห็นความแตกต่างระหว่างตนกับเด็กข้างถนนเหล่านั้น คุณพ่อคุณแม่สังเกตเห็น จึงพูดว่า “นั่นเจ้าพวกเด็กสกปรก ลูกอย่าไปดูมัน” ในกรณีนี้คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่เหมือนดังปาปมิตร ชี้นำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการเราให้เกิดอกุศลธรรม เช่นความรู้สึกรังเกียจดูถูกเหยียดหยามเป็นต้น และความรู้สึกนี้อาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนที่ยากจนตลอดจนความโน้มเอียงที่จะมีท่าทีเช่นนั้นต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

แต่ในกรณีอย่างเดียวกันนั้น คุณพ่อคุณแม่อีกรายหนึ่งบอกเด็กว่า “เด็ก ๆ นั้นน่าสงสาร พ่อแม่เขายากจน จึงไม่มีเสื้อผ้าดี ๆ ใส่ เราควรเผื่อแผ่ช่วยเหลือเขา” ในกรณีนี้ คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรชี้นำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ เราให้เกิดกุศลธรรม เช่นความรู้สึกเมตตากรุณา และความเสียสละ เป็นต้น และความรู้สึกเช่นนั้นอาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนยากจนและเพื่อนมนุษย์โดยทั่วไป

แม้ในเรื่องอื่นๆ เช่นการรับฟังข่าวสารทางสื่อมวลชน เมื่อมีข่าวตีข่าวร้าย เหตุการณ์สร้างสรรค์หรือทำลาย หรือกิจกรรมใดๆ ก็ตาม ท่าทีและถ้อยคำที่ผู้ใหญ่แสดงออกต่อสิ่งเหล่านั้น มักมีผลต่อการตั้งแนวความคิดของเด็ก ถ้าผู้ใหญ่เข้าใจแล้วชี้แนะแนวความคิดที่ถูกต้องให้มองตามเป็นจริง หรือมองในแง่ที่จะเกิดกุศลธรรมแล้ว ก็จะเป็นผลดีต่อความเจริญงอกงามของเด็ก แม้แต่อาหารที่รับประทาน เสื้อผ้า หนังสือเรียน ถนนหนทาง ผู้คนที่พบเห็นในระหว่าง และโรงเรียนเป็นต้น ล้วนเป็นที่สำหรับวางใจและตั้งแนวความคิดที่เป็นกุศลหรืออกุศลได้ทั้งสิ้น

การหล่อหลอมทัศนคติและค่านิยมต่างๆ ของเด็ก เกิดขึ้นได้มากจากโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ ที่ชี้แนะโดยกัลยาณมิตรหรือปาปมิตรอย่างนี้ จึงควรถือเป็นเรื่องสำคัญ ส่วนในผู้ใหญ่เมื่อเข้าใจหลักการนี้แล้ว อาจใช้โยนิโสมนสิการแก้ได้แม้แต่ทัศนคติและจิตนิสัยที่ไม่ดีที่เคยใช้โยนิโสมนสิการสร้างจนชินมาเป็นเวลานาน

พึงสังเกตด้วยว่า แม้ในเรื่องราวกรณีเดียวกัน และใช้โยนิโสมนสิการด้วยกัน แต่โยนิโสมนสิการก็อาจต่างกันได้เป็นคนละอย่างคนละระดับ ยกตัวอย่างในระดับที่เรียกว่าเป็น **สมณะ** และ **วิปัสสนา** เช่น

นาย ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนหนึ่ง แต่แทนที่จะเห็นเป็นใบหน้าที่สวยงาม เขากลับมองเห็นเป็นแผ่นผิวหนังพร้อมทั้งผมขนเป็นต้นที่ปกคลุมด้วยเหงื่อมันและฝุ่นละอองเป็นต้น มีกระดูกและเลือดเนื้ออยู่เบื้องหลัง ไม่ให้เกิดความติดใจใฝ่รัก โยนิโสมนสิการในกรณีนี้เรียกว่าเป็น**สมณะ** (แง่ปฏิกลมนสิการ) เพราะได้ความรู้สึกว่าเป็นปฏิกลมาระงับราคะทำให้จิตใจสงบอยู่ได้

นาย ข. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นเยาวชนคนหนึ่งสมควรเอาใจใส่ดูแลให้เจริญงอกงาม เกิดความรู้สึกเมตตา นึกเหมือนน้องหรือลูกสาว กรณีนี้ก็โยนิโสมนสิการตามแนว**สมณะ**

(แง่เมตตาพรหมวิหาร) เพราะทำให้จิตใจสงบเยือกเย็นเป็นกุศล

นางสาว ง. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองด้วยความรู้สึกที่เห็นไปว่าหญิงนั้นสวยเกินหน้าตน เกิดความรู้สึกริษยาและชังจะชังหน้า กรณีนี้เป็นอโยนิโสมนสิการ เพราะคิดปลุกเร้าอกุศลธรรมขึ้นมาบีบคั้นใจก่อทุกข์ทรมานตนเอง

ส่วนนาย จ. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นที่ประชุมแห่งองค์อวิชชาที่เกิดจากธาตุต่างๆ มาประกอบกันเข้ารวมสมมติเรียกกันว่าหน้าคนชื่อนั้น เป็นเพียงรูปธรรมซึ่งไม่เที่ยง ไม่คงที่ จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่สวยไม่ไม่น่าเกลียดอะไรทั้งนั้น กรณีนี้เป็นโยนิโสมนสิการแนว**วิปัสสนา** เพราะมองตามสภาวะหรือมองตามที่เป็นจริง^{๑๓๔} กรณีอื่นๆ ก็พึงเข้าใจตามแนวนี้

โยนิโสมนสิการเป็นตัวนำที่ทำให้การศึกษาเริ่มต้น หรือเป็นแกนนำของการพัฒนาปัญญาในการศึกษา โดยเฉพาะที่จัดกันเป็นระบบหรือเป็นงานเป็นการ จึงควรใส่ใจให้ความสำคัญแก่โยนิโสมนสิการให้มาก ควรพัฒนาวิธีเรียนวิธีสอน และกิจกรรมการเรียนการสอนที่จะส่งเสริมกระตุ้นเร้าให้ผู้เรียนได้ฝึกฝนใช้โยนิโสมนสิการอยู่เสมอ อย่างน้อยในยามปกติก็ให้ได้คุ้นกับโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน คือวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย และวิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ เมื่อมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่ต้องพิจารณาก็โยงวิธีคิดสองแบบนี้เข้าไปเชื่อมต่อกับวิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ และวิธีคิดแบบแก้ปัญหา จากนั้นวิธีคิดแบบอื่นๆ ก็จะเข้ามาสนองรับใช้บุคคลที่มีโยนิโสมนสิการนั้นตามช่วงจังหวะที่เหมาะสมแล้วความเป็นคนมีโยนิโสมนสิการหรือรู้จักใช้โยนิโสมนสิการ ก็จะเกิดตามมาเอง นำให้การศึกษาดำเนินไปอย่างถูกต้องตามความหมายที่แท้จริงของมัน

เมื่อรู้จักนำวิธีโยนิโสมนสิการไปใช้ในการเรียนการสอน แม้แต่

เด็กเล็กๆ ก็จะมีความคิดและมีทัศนะที่ลึกซึ้งกว้างไกล เช่น จาก
กระดาษสมุด และโน้ตเขียนหนังสือ เด็กจะมองเห็นความสัมพันธ์
อาศัยกันของทุกสิ่งในสากลจักรวาล มองเห็นความเกิดมีและความดำรง
อยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่โดดเดี่ยวขาดลอย และไม่ขาดตอนจากการเกิดขึ้น
และการดำรงอยู่ของสิ่งทั้งหลายอื่น จากคำถามว่า โต๊ะตัวนี้เกิดมีขึ้นได้
อย่างไร จะต้องมียะไรบ้างโต๊ะตัวนี้จึงจะเกิดมีขึ้นได้ เด็กก็จะสืบสาวโยง
โต๊ะนั้นไปหาปัจจัยหรือตัวประกอบทั้งหลาย ที่ทำให้โต๊ะเกิดขึ้น ที่ละอย่าง
จนครบ มีทั้งไม้ เลื่อย ตะปู ค้อน ตลอดจนมาถึงคน และจากปัจจัยเหล่านั้น
ก็จะสืบสาวต่อไปอีก เช่น จากไม้ไปถึงต้นไม้ จากต้นไม้ไปยังดิน น้ำ ฝน
ป่า ฟ้า อากาศ ฯลฯ ซึ่งนอกจากจะเกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนต่อสิ่ง
ที่พิจารณาตลอดถึงสิ่งทั้งหลายที่เป็นปัจจัยเกี่ยวโยงกันไปทั่วทั้งหมดแล้ว
ยังทำให้เกิดความหยั่งรู้ตระหนักรู้ความจริง ถึงขั้นที่ส่งผลเปลี่ยนแปลงต่อ
ทัศนคติและบุคลิกภาพได้ด้วย เช่น เกิดความหยั่งรู้ตระหนักรู้ความจริงว่า
ชีวิตของเราจะเป็นอยู่ด้วยดี และมีความสุขแท้จริงได้ จะต้องเกื้อกูลกัน
กับธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนต้องรู้จักใช้รู้จักสงวนรักษา
ทรัพยากรด้วยความไม่ประมาทเป็นต้น

คนที่มิโยนิโสมนสิการ รู้จักคิด รู้จักมอง ย่อมมองเห็นและหาแง่ที่เป็น
ประโยชน์มาใช้ในการพัฒนาส่งเสริมความเจริญงอกงามของชีวิตได้
ตลอดเวลาในทุกสถานการณ์ แม้แต่จะประสบความยากจน ความเจ็บไข้
ได้ป่วย หรือสิ่งที่เรียกกันว่าเป็นเคราะห์หามยามร้ายอย่างหนึ่งอย่างใดก็
ไม่ทำให้เขามีติดบอดหรืออับจน สภาพเลวร้ายที่ได้ประสบ มักเป็นจุด
กระทบให้เขาเกิดปัญญาหรือคุณธรรมและการพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ได้
มากยิ่งขึ้น เข้าทำนองที่บางครั้งเราได้ยินบางคนพูดว่า ข้าพเจ้าโชคดียิ่ง
เกิดมายากจน เป็นโชคดียิ่งของข้าพเจ้าที่ได้ป่วยหนักครั้งนั้น แม้ตลอด
กระทั่งอย่างที่มีเรื่องเล่าในคัมภีร์ว่า บางท่านได้ยินคำพูดของคนบ้าแล้ว

เกิดความเห็นแจ้งสังขารม ดับกิเลสหมดไปได้ก็มี

ในทางตรงข้าม บางคนทั้งที่เกิดมาสวย ร่ำรวย หรือมีศักดิ์สูงแต่
ขาดโยนิโสมนสิการ มีแต่โยนิโสมนสิการ แทนที่สภาพชีวิตที่เป็นโชค
ลาภนั้น จะเป็นทุนหรือเป็นเครื่องเสริมโอกาสให้เขาสามารถพัฒนาชีวิต
ได้สะดวกรวดเร็วสำเร็จผลสมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่กลับเป็นตัวร้าวแรงต้นหา
มานะทิฐิ ให้หนาแน่น รุนแรง พร้อมด้วยความเกียจคร้านลุ่มหลงมัว
เมาติดตามมา แย่งชิงพรากเอาความโชคดีไปจากเขา โชคดีมีค่าเป็นโชค
ร้ายและชีวิตก็ไม่เจริญงอกงาม

คนทั่วไป ซึ่งสั่งสมความเคยชินให้จิตมีนิสัยแห่งการคิดในแนวทาง
ของการสนองตัณหา หรือคิดโดยมีความชอบใจหรือไม่ชอบใจ ยินดียิน
ร้ายชอบชังเป็นพื้นฐานมาเป็นเวลายาวนาน วิธียोนิโสมนสิการแบบ
ต่างๆ นี้จะเริ่มเป็นเครื่องฝึกในการสร้างนิสัยใหม่ให้แก่จิต การสร้างนิสัย
ใหม่นี้อาจจะต้องใช้เวลานานบ้าง เพราะนิสัยเดิมเป็นสิ่งที่สั่งสมมานาน
คนละเป็นสิบๆ ปี แต่เมื่อได้ฝึกขึ้นบ้างแล้วก็ได้ผลคุ้มค่า เพราะเป็นการ
คิดที่ทำให้เกิดปัญญา ทำให้แก้ปัญหา ดับความมืดและความทุกข์ สร้าง
เสริมความสว่างและความสุขได้ แม้จะยังทำไม่ได้สมบูรณ์ก็ยิ่งพอเป็น
เครื่องช่วยให้เกิดสมดุลง และได้มีทางออกในยามที่ถูกความคิดตามแนว
นิสัยเดิมชักนำไปสู่ความอับจน สู้ความทุกข์และปัญหาบีบคั้นต่างๆ

ตามนัยที่กล่าวมา เมื่อพูดเชิงวิชาการในแง่การทำหน้าที่ วิธียोนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ

๑. โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาบริสุทธิ์ มุ่งให้เกิด
ความรู้แจ้งตามสภาวะ คือ รู้เข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น
เน้นที่การจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่างทำลาย
ความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผลไม่จำกัดกาล หรือผลเด็ดขาดนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิ

๒. โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือกุศลธรรมอื่นๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมากดข่มทับหรือบังฝ่ายชั่วไว้ให้ผลขึ้นกับกาลชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อมและสร้างนิสัย นำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไปผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การเจริญปัญญา นับว่าเริ่มต้นจากองค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน จากนั้นจึงก้าวมาถึงขั้นตอนองค์ประกอบภายใน เริ่มแต่นำความเข้าใจความคิดอย่างอิสระด้วย โยนิโสมนสิการเป็นต้นไป ทำให้เกิดสัมมาทิฐิและทำให้เกิดปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด^{๓๓}

เนื่องด้วยศรัทธาเป็นองค์ธรรมสำคัญมาก ซึ่งเมื่อเป็นศรัทธาที่ถูกต้องและใช้ถูกต้อง ก็จะเชื่อมต่อเข้ากับโยนิโสมนสิการ นำให้เกิดปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ จึงขอสรุปเรื่องศรัทธาในแง่ที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ไว้อีกครั้งหนึ่ง

๑. ในขั้นศีล ศรัทธาเป็นหลักยึดช่วยคุ้มศีลไว้ โดยเหี่ยวร้างจากความชั่ว และทำให้มั่นคงในสุจริต ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้ไม่มีความคิดเหตุผลคือไม่ประกอบด้วยปัญญาก็ใช้ได้ และปรากฏบ่อยๆ ว่าศรัทธาแบบเชื่อดังโดยไม่คิดเหตุผลนั้น ใช้ประโยชน์ในขั้นศีลได้ดีกว่าศรัทธาที่มีการใช้ปัญญาด้วยซ้ำ

๒. ในขั้นสมาธิ ศรัทธาช่วยให้เกิดสมาธิได้ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดปีติสุขแล้วทำให้จิตใจสงบนิ่งแนบสนิท หายฟุ้งซ่าน ไม่กระสับกระส่าย

กระวนกระวาย และในแง่ที่ทำให้เกิดความเพียรพยายาม แก่ลวกกล้า ไม่หวั่นกลัว จิตใจพุ่งแล่นไปในทางเดียว เกิดความเข้มแข็งมั่นคง แน่วแน่ ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้เป็นแบบเชื่อดังโดยไม่ใช้ความคิดเหตุผล ก็ใช้ได้ เช่นเดียวกัน ในกรณีที่เป็นศรัทธาแบบเชื่อดังโดยไม่ยอมคิดเหตุผล แม้จะใช้งานได้ทั้งสองระดับ แต่มีผลเสียที่ทำให้จิตใจคับแคบ ไม่ยอมรับฟังผู้อื่น และบางทีถึงกับเป็นเหตุให้เกิดการบีบบังคับเบียดเบียนคนอื่นพวกอื่น เพราะเหตุแห่งความเชื่อนั้น และที่สำคัญในเรื่องนี้ คือ ไม่เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญา

๓. ในขั้นปัญญา ศรัทธาช่วยให้เกิดปัญญา เริ่มแต่โลกียสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องต้นแรก เหนือกว่านั้นไป ศรัทธาเชื่อมต่อกับโยนิโสมนสิการ ใน ๒ ลักษณะ คือ อย่างแรก เป็นช่องทางให้กัลยาณมิตรสามารถชี้แนะความรู้จักคิดคือกระตุ้นให้คนผู้นั้นเริ่มใช้โยนิโสมนสิการ (มีฉะนั้นอาจไม่ยอมเปิดรับการชี้แนะหรือการกระตุ้นเลย) อย่างที่สอง ศรัทธาช่วยเตรียมพื้นหรือแนวของเรื่องที่จะพิจารณาบางอย่างไว้สำหรับให้โยนิโสมนสิการนำไปคิดอย่างอิสระต่อไป ศรัทธาเพื่อการนี้เห็นชัดอยู่ในตัวแล้วว่า ต้องเป็นศรัทธาที่มีการใช้ปัญญา และเป็นศรัทธาที่ต้องการในที่นี้

เพื่อความมั่นใจที่จะให้ศรัทธาเกื้อหนุนแก่ปัญญาโดยทางโยนิโสมนสิการ เห็นควรสรุปวิธีปฏิบัติต่อศรัทธาไว้ดังนี้

๑) มีศรัทธาที่มีเหตุผล หรือมีความเชื่อที่ประกอบด้วยการคิดเหตุผล คือไม่ใช่ศรัทธาประเภทบังคับให้เชื่อ หรือเป็นข้อที่ต้องยอมรับตามที่กำหนดไว้ตายตัว หรือต้องถือตามไปโดยไม่เปิดโอกาสให้คิดหาเหตุผลไม่ใช่ความเชื่อชนิดที่กีดกันห้ามความคิด บีบกดความคิด หรือทำให้ไม่ยอมรับฟังใคร^{๔๐} แต่เป็นความเชื่อที่สนับสนุนการคิดเหตุผล เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญาต่อไป

๒) มีท่าทีแบบสัจจานุรักษ์ หรือรักสัจจะ คือเชื่อตรงต่อสัจจะและ

แสดงศรัทธาตรงตามสภาพที่เป็นจริง กล่าวคือ เมื่อตนเชื่ออย่างไร ก็มีสิทธิกล่าวว่าข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนั้นๆ หรือเชื่อว่าเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่เอาศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสัจจะ คือไม่ก้าวข้ามเขตไปว่าความจริงต้องเป็นอย่างที่ข้าพเจ้าเชื่อ หรือเอาสิ่งที่เป็นเพียงความเชื่อไปกล่าวว่าเป็นความจริง เช่น แทนที่จะพูดว่า ข้าพเจ้าเชื่อว่าสิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ กลับพูดว่า สิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ

๓) ใช้ศรัทธาหรือสิ่งที่เชื่อนั้นเป็นพื้น สำหรับโยนิโสมนสิการคิดพิจารณาให้เกิดปัญญาต่อไป พูดอีกนัยหนึ่งว่า ศรัทธาไม่ใช่สิ่งจบสิ้นในตัว มีใช่ศรัทธาเพื่อศรัทธา แต่ศรัทธาเป็นเครื่องมือหรือบันไดก้าวสู่จุดหมายที่สูงขึ้นไปกว่า กล่าวคือ ศรัทธาเพื่อปัญญา

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันเข้ากับลำดับขั้นของการเจริญปัญญาที่เคยแสดงไว้แล้ว คือ

เสวนาสัตบุรุษ → สดับสัทธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

ต่อจากโยนิโสมนสิการ ก็คือการเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ เมื่อถึงสัมมาทิฏฐิก็เป็นอันก้าวเข้าสู่องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิบัติทาง ซึ่งหมายถึงว่า วิธีชีวิตที่ถูกต้องตั้งงามได้เริ่มต้นแล้ว

พระรัตนตรัย ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค และเป็นที่รวมของการปฏิบัติตามมรรค

ภาคผนวก

หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ คือ พระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ตามปกติจึงถือเอา สรณคมน์ คือ การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ว่าเป็นเครื่องหมายของการเป็น พุทธศาสนิกชน และความเป็นอุบาสก อุบาสิกา แม้แต่พระโสดาบัน ก็มี คุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้ที่มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย จึงเป็นข้อที่น่าน่าศึกษาว่า ความเคารพนับถือพระรัตนตรัยเป็นข้อปฏิบัติ ณ ส่วนใด อยู่ที่ไหนในการดำเนินตามมรรคหรือมัชฌิมาปฏิบัติ

ความเคารพนับถือพระรัตนตรัย ที่แสดงออกด้วยสรณคมน์สำหรับ คนทั่วไป ก็ดี ความมีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัยของ พระโสดาบัน ก็ดี เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า คุณธรรมที่เด่น สำหรับพุทธศาสนิกชนในระดับเบื้องต้นนี้ทั้งหมดได้แก่ ศรัทธา

เมื่อพิจารณาในระบบแห่งมัชฌิมาปฏิบัติเท่าที่อธิบายมาแล้ว จะ เห็นได้ว่า ศรัทธาอยู่ ณ ส่วนบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิบัติ โดยเฉพาะ เป็นตัวเชื่อมบุคคลกับภิกษุสงฆ์หรือปรัตติยะที่ดี และมุ่งที่จะให้โยง ไปสู่โยนิโสมนสิการ โดยมีสาระสำคัญว่าให้เป็นศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา คือ ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์มรรคข้อแรก นำเข้าสู่ตัวมรรคหรือ มัชฌิมาปฏิบัติต่อไป

ด้วยว่า พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ที่ดงามย่อมเกี่ยวข้องมีส่วนร่วมอยู่ในชุมชนหรือสังคม ชุมชนหรือสังคมที่ถือเป็นหลักเรียกว่าสงฆ์ ทางด้านภายในจิตใจสมาชิกทั้งหลายมีภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นเครื่องดำรงรักษา ส่วนทางด้าน การดำเนินชีวิตภายนอกเครื่องดำรงรักษาได้แก่ วินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

โดยสรุป หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุสโตปัตติผล กับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิบัติ และหลักพระรัตนตรัย เทียบกันได้ดังนี้

- ๑. สัปปริสสังเสวะ = มีกัลยาณมิตร = พระพุทธเจ้า (ระดับสูงสุด)
- ๒. สัทธรรมสวณะ = ประโศภะที่ดี = พระธรรม
- ๓. โยนิโสมนสิการ = โยนิโสมนสิการ = (กิจต่อพระธรรม)
- ๔. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ = เดินในมรรค = เข้าร่วมสงฆ์

จากความที่กล่าวมา พอแสดงความหมายของพระรัตนตรัยอย่างรวบรัดได้ดังนี้

๑. **พระพุทธเจ้า** คือ ท่านผู้ได้ตรัสรู้ธรรม ค้นพบมรรคาแล้ว บำเพ็ญตนเป็นกัลยาณมิตรองค์เอก ทรงสั่งสอนธรรม ชี้นำมรรคานั้นแก่ชาวโลก และเป็นแบบอย่างที่ยืนยันถึงความดีงามความสามารถสูงสุดที่ฝึกขึ้นได้ในมนุษย์

๒. **พระธรรม** คือ หลักความจริง หลักความดีงาม ที่พระพุทธเจ้า ทรงค้นพบ และทรงแนะนำสั่งสอน ซึ่งผู้ศรัทธาพึงเรียนสดับรับเอา มาพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ให้เข้าใจถูกต้องตามจริง เพื่อจะปฏิบัติให้เป็นมรรค และให้สำเร็จผลต่อไป

๓. **พระสงฆ์** คือ หมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค และผู้สำเร็จผลซึ่งผู้ศรัทธามั่นใจว่าเป็นหมู่ชน หรือสังคมอันประเสริฐ ซึ่งควรสร้างสรรคให้เกิดขึ้น และซึ่งตนสามารถมีส่วนร่วมได้ ด้วยการปฏิบัติตามมรรคและการสำเร็จผลนั้น เริ่มด้วยการปฏิบัติตามลักษณะแบบอย่างปรากฏ

ภายนอก คือ วินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ความมีกัลยาณมิตรที่ดี การโยนิโสมนสิการที่ดี การปฏิบัติตามมรรคที่ดี จะเจริญงอกงามได้ผลดี ในสังคมที่ดำเนินตามคติแห่งสงฆ์

พระรัตนตรัยเป็นสรณะ คือ เมื่อระลึกถึงพระรัตนตรัยก็เตือนให้ใช้วิธีที่ถูกต้องในการแก้ปัญหาต่างๆ คือ ทำตามหลักอริยสัจ อย่างน้อยก็ทำให้หลุดพ้นจากความชั่ว มั่นใจที่จะทำดี หายหวาดกลัว และจิตใจผ่องใส ในเวลานั้นๆ

บันทึกพิเศษท้ายเล่ม

วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสัจ กับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์

พุทธธรรมได้แสดงโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญาไว้หลายวิธี สำหรับใช้ในสถานการณ์ต่างกันบ้าง ใช้ประกอบกันในสถานการณ์อย่างเดียวกันบ้าง น่าสังเกตว่า ในสมัยปัจจุบัน คำว่า วิธีการแห่งปัญญา บางทีใช้เรียกวินิคิดแบบวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบแก้ปัญหา ซึ่งในที่นี้ใช้เรียกวินิคิดแบบอริยสัจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเห็นควรยกวิธีคิดสองแบบนี้มาเทียบเคียงกันดู

วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ มี ๕ ขั้นตอน คือ

๑. การกำหนดปัญหาให้ถูกต้อง (Location of Problems)
๒. การตั้งสมมติฐาน (Setting up of Hypothesis)
๓. การทดลองและเก็บข้อมูล (Experimentation and Gathering of Data)
๔. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data)
๕. การสรุปผล (Conclusion)

พึงสังเกตว่า ในวิธีคิดแบบนี้ ก็มีการสืบสาวหาสาเหตุเป็นส่วนสำคัญด้วย แต่เอาแฝงไว้ในขั้นที่ ๒. เพราะบางครั้งสาเหตุที่คาดตนเองเป็นตัวสมมติฐาน บางครั้งสาเหตุมุ่งถึงสมมติฐานไปด้วยในตัว แต่ก็มีข้อแย้ง

แบบ ค. บำเพ็ญตบะ ดำเนินชีวิตเข้มงวด ทรมาณกาย
แบบ ง. ตัดวงจรปฏิเสธสมุปปาต ดับอวิชชา ตัดทางตัณหา มีสติ
ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

๔. ชั้นเพ็นหามรรค

มรรค ๑ : เอสนา พระพุทธเจ้าได้เคยทรงดำเนินชีวิตและปฏิบัติ
ตามวิธีการครบแล้วทั้ง ๔ อย่าง นอกจากนั้น ยังได้ทรงสังเกตเห็นชีวิต
ความเป็นไปของคนและสังคม ที่เป็นอยู่หรือปฏิบัติเช่นนั้นแล้วว่าเป็น
อย่างไร

มรรค ๒ : วิมังสา วิเคราะห์ผลการสังเกตทดลอง ทรงตระหนัก
(ตั้งแต่ก่อนออกผนวช) ว่า การแสวงแต่กามสุข ไม่อาจให้ชีวิตมีความ
หมายประสบสาระแท้จริง และนำไปสู่การเบียดเบียน ทรงเห็นชัดว่า
การบำเพ็ญวิโยคะ นำไปสู่ผลสำเร็จทางจิตอันเป็นฝ่ายสมาธิฝ่ายเดียว
การบำเพ็ญตบะ ก็เป็นการหาทุกข์ทรมานให้ลำบากเดือดร้อนเปล่าๆ ส่วน
วิถีแห่งปัญญาที่ดับ อวิชชา ไม่ขึ้นต่อตัณหา สามารถดับเหตุแห่งทุกข์
ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

มรรค ๓ : อนุโพธ จึงได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง ที่เป็นข้อสรุป
ว่า วิถีแห่งกามสุขและตบะเป็นทางสุดโต่ง (อันตราย) โยควิธีก็ทำให้ติด
ค้างอยู่ในระหว่าง ยังมีใช้ทาง (เป็นอมรรค) ส่วนทางสายกลางซึ่งเป็นวิธี
แห่งปัญญา เริ่มด้วยปัญญาอันเห็นชอบเรียกว่า สัมมาทิฐิ นั้นแหละ
จึงเป็นทางที่ถูกต้อง ยุติว่า ตัวมรรคหรือมรรคที่แท้ ได้แก่ มรรคที่มีองค์ ๘

การเทียบเคียงวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์กับแบบ (แสง) อริยสังข
นี้ ดร.สาโรช บัวศรี ได้เคยเขียนเคยแสดงไว้ เช่น ในหนังสือของท่านชื่อ
พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่ (โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ.๒๕๑๐) และ
*A Philosophy of Education for Thailand : The Confluence of Buddhism
and Democracy* (Bangkok : Ministry of Education, 1970) เป็นต้น

นับว่าเป็นข้อนำอนุโมทนา แต่ในที่นี้ มีเวลาคิดค้นตรวจสอบหลักวิชาต่อ
มาอีก จึงได้แสดงแตกต่างออกไปบ้าง

อนึ่ง ได้เคยกล่าวแล้วว่า **ไตรลักษณ์** กับ **ปฏิจจสมุปบาท** ความ
จริงเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงคนละแง่ ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ทำให้มี
ความบีบคั้น ชัดแย้ง จึงมีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา (**อนิจจัง ทุกขัง
วิปริณาม ธมฺมํ**) แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย วิธีคิดตามหลักนี้
เปิดช่องให้มีการขยายความออกไปครอบคลุมความคิดแนวที่เรียกว่า
วิชาวิธีได้ด้วย แต่น่าจะลองวิเคราะห์วิชาวิธีนั้นด้วยวิชาวิธีอีกชั้น
หนึ่ง เรื่องนี้จะเป็นอย่างไร ควรจะได้วิเคราะห์วิจารณ์ได้ต่างหากตาม
โอกาส

๑. อัง.ทุก. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐ (ปรโตโฆสะในที่นี้หมายถึง ปรโตโฆสะฝ่ายดี)
๒. อัง.เอก. ๒๐/๑๐๘,๑๑๒/๒๒
๓. อารมณในที่นี้=sense-object ไม่ใช่ emotion สมัยปัจจุบัน เรียก บางส่วนของอารมณว่าสิ่งเร้า
๔. ส.ม. ๑๙/๑๓๖/๓๗; ฯลฯ
๕. ส.ม. ๑๙/๔๑๔/๑๑๓
๖. ส.ม. ๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ (นิเวรณ ๕ = กามฉันทหรือภิชณา พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา; โพชฌงค์ ๗ = สติ ธรรมวิชัย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา)
๗. วินย. ๔/๓๕/๔๒; ส.ส.๑๕/๔๒๕/๑๕๓
๘. ม.ม. ๑๒/๑๑/๑๒
๙. ส.ม. ๑๙/๔๖๕/๑๒๙
๑๐. อัง.ทสก. ๒๔/๔๗/๙๐
๑๑. อัง.เอก. ๒๐/๖๘/๑๕
๑๒. อัง.เอก. ๒๐/๙๒/๒๐
๑๓. อัง.เอก. ๒๐/๑๒๔/๒๔
๑๔. อัง.เอก. ๒๐/๑๐๘/๒๒; เทียบ ส.ม. ๑๙/๕๑๘/๑๔๑
๑๕. ช.ยติ. ๒๕/๑๙๔/๒๓๖

๑๖. อัง.เอก. ๒๐/๑๘๖/๔๑
๑๗. อัง.เอก. ๒๐/๗๖/๑๗
๑๘. อัง.เอก. ๒๐/๒๑/๕
๑๙. อัง.ติก. ๒๐/๕๐๘/๒๕๘
๒๐. ส.ม. ๑๙/๔๔๖-๗/๑๒๒
๒๑. ที.ปา. ๑๑/๔๕๕/๓๒๙
๒๒. ในที่มาส่วนมากแปลว่า อุปาย ได้แก่ ม.อ.๓/๗๒๔; ส.อ.๑/๑๐๘; อัง.อ.๑/๑๕๔,๕๓๓;๓/๑๗๗; ชุททุก.อ.๒๕๖; นิท.อ.๒/๓๙; สงคณ อ.๕๖๕; วิสุทธ.ฎีกา ๑/๘๓;๒/๓; ที่แปลว่า อุปาย และ ปถ ได้แก่ อัง.อ.๒/๑๕๗;๓/๑๙๗; อิติ.อ.๘๑; นิท.อ.๒/๑๙๕; วิสุทธ.๑/๓๗; ที่แปลว่า อุปาย ปถ และการณ คือ ที.อ.๒/๓๒๓; ที่แปลว่า การณ ได้แก่ ส.อ.๒/๓๙๐;๓/๓๒๗,๓๙๐; ที่แปลว่า ปัญญา มีในเนตติปกรณ์ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พึงดูฉบับอักษรโรมันของอังกฤษ หรือฉบับอักษรพม่า หรือดูในคัมภีร์รุ่นหลัง คือ อภิธานปิฎก คาทาที่ ๑๕๓)
๒๓. ไวยากรณ์ของมนสิการ คือ อาวัชชนา อาโภค สมันนาหาร ปัจจเวกชน (ดู ที.อ.๒/๓๒๓; ม.อ.๑/๘๘; อิติ.อ.๘๐; วิสุทธ. ๒/๖๓;๑๓๘) นอกจากนี้ ในบาลี ยังพบคำจำพวกไวยากรณ์ของมนสิการอีกหลายคำ เช่น อุปปริกขา (เช่น ส.ช. ๑๗/๘๗/๕๓; ๒๔๒/๑๗๑) ปฏิสังขา (เช่น อัง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑ ฯลฯ ฯลฯ) ปฏิสัจจิกขณา (เช่น อัง.ทสก.๒๔/๙๒/๑๙๗ = โยนิโสมนสิการ ใน ส.นิ.๑๖/๑๕๔/๘๔ และ ส.ม.๑๙/๑๕๗๗/๔๘๙) ปริวิมังสา (เช่น ส.นิ.๑๖/๑๘๙/๙๗) คำว่า สัมมามนสิการ (ที.ส. ๙/๒๗/๑๖; ที.ปา.๑๑/๑๓/๓๒; ที.อ.๑/๑๓๖;๓/๕๕; ม.อ. ๑/๒๗๒) ก็มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการ แต่มีที่ใช้น้อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ
๒๔. ไขความเป็น อุปายมนสิการ ปถมนสิการ อุปาทกมนสิการ ที่

ส.อ.๓/๒๕๒, เป็นอุปายมณสิกการ และปณณสิกการ ที่ ที.อ. ๒/๗๐, ๓๒๓, ๕๐๐ = วิภังค. อ.๓๕๓ = ม.อ.๑/๓๘๗, ๘๘; อติ.อ. ๘๐; ส.อ. ๒/๒๗; เป็นอุปายมณสิกการ ที่ ม.อ.๒/๔๖๗; ส.อ.๑/ ๒๐๐; ๓/๒๑๕; อัง.อ. ๑/๔๙, ๕๑๘; วินย.ฎีกา ๔/๑๑๐; เป็น อุปปาทกมณสิกการ ที่ ม.อ.๑/๔๐๕; เป็นการณณณสิกการ ในฎีกา แห่งที่มณิกาย (ขยายความปณณณสิกการนั้นเอง; ฉบับไทยยังไม่ พิมพ์ พึงดูฉบับอักษรโรมัน หรืออักษรพม่า) คำอธิบายทั่วไปที่ น่าฟัง ดู วิสุทธิ. ๑/๑๖๗; วินย.ฎีกา ๒/๓๕๐, วิสุทธิ.ฎีกา ๑/ ๒๒๖; อาจดูประกอบที่ ปญจิกา ๑/๔๓๒; ๒/๑๑๕, ๒๖๗; คำ อธิบายข้างบน แสดงตามอัตโนมัตินี้ด้วย.

๒๕. แม้ในภาษาอังกฤษก็มีผู้คิดแปลไปต่างๆ คำแปลบางคำอาจช่วย ประกอบความเข้าใจได้ จึงนำมาลงไว้ให้พิจารณา (เริ่มจากความ หมายถึงโดยพหุชนะ) proper mind-work; proper attention; sytematic attention; reasoned attention; attentive consideration; reasoned consideration; considered attention; careful consideration; careful attention; ordered thinking; orderly reasoning; genetical reflection; critical reflection; analytical reflection.

๒๖. นี่คือนัยความหมายชั้นลึกของ “อตุตทา หิ อตุตโณ นาโถ” หรือ **ตนเป็นที่พึ่งของตน**

๒๗. เรียกว่า โยนิโสมนสิกการพหุล เป็นอาหารของนิรวัน ในทาง ตรงข้าม โยนิโสมนสิกการพหุล ก็เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชนงค์ (ที่มาเคยอ้างแล้วคือ ส.ม.๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ และที่อื่นๆ หลายแห่ง)

๒๘. ดู วิสุทธิ.๒/๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๓

๒๙. มลีนท.๔๗

๓๐. ตัวอย่างการใช้คำว่า โยนิโสและโยนิโสมนสิกการ บางที่จะช่วย

เสริมความเข้าใจให้ชัดเจน เช่น เมื่อเกิดการทะเลาะวิวาทในหมู่ คณะ คนที่ใช้โยนิโสมนสิกการจะหยุดทะเลาะและหาทางระงับ (วินย.อ.๓/๒๖๙ ว ม.อ. ๓/๖๑๑; ขา.อ.๕/๓๔๘; ธ.อ.๑/๕๙) เวนระงับได้ด้วยโยนิโสมนสิกการ (ธ.อ.๑/๔๖) จับความหมายของ ข้อความในพระสูตรเช่น คำว่า สัมภเวสี เป็นต้น โดยโยนิโส จึงเข้าใจผิดว่าพระพุทเจ้าตรัสว่ามี อันตรากพ (อุ.อ.๑๑๘) เป็น เครื่องช่วยให้เวไนยบุคคลบรรลุลุธรรม (ส.อ.๓/๖๓) ช่วยให้การ พังธรรมเกิดประโยชน์ (อติ.อ.๒๖๘; นพ.อ.๑/๙ จาก อัง. ปญจก.๒๒/๑๕๑/๑๙๕) และที่ท่านใช้บ่อยคือ หมายถึงวิปัสสนา หรือใช้แทนคำว่า บำเพ็ญวิปัสสนา เช่น ม.อ.๑/๑๐๐ = อติ.๘๐; อัง.อ.๑/๒๓๓, ๔๑๐ (เทียบ๑/๑๒๕); อุ.อ.๔๕๐ นอกนี้ ดู ม.อ. ๑/๒๖๙; ส.อ.๓/๑๘๙; อัง.อ.๓/๔๒; ชุททก.อ.๒๖๑; ธ.อ.๑/๑๔๖; อติ.อ.๔๒๙; ปฎิ.อ.๓๕๙

๓๑. ม.อ.๑/๘๘

๓๒. อัง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗

๓๓. โยนิโสมนสิกการก็เป็นมูลแห่งศรัทธาได้ เช่น อติ.อ.๓๓๙

๓๔. ดู ที.ม.๑๐/๙๓/๑๑๙ การมีตนเป็นที่พึ่ง ก็คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง หมายถึงการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญารู้เท่าทันกาย เวทนา จิต ธรรม; ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมที่หล่อเลี้ยงสติ เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาก็คือ โยนิโสมนสิกการ (อัง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗; อัง.ทก. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐ ซึ่งเคยอ้างแล้วทั้งหมด)

๓๕. ส.ม.๑๙/๓๖๕/๙๖; ๕๒๘/๑๔๔; ๔๘๗/๑๓๓; อัง.ทสก.๒๔/๖๑/ ๑๒๓; ๖๒/๑๒๗ เป็นต้น

๓๖. การถืออวิชชาและตัณหาเป็นเจ้าบพบาทใหญ่ และเป็นมูลราก ของวัฏฏะนี้ นอกจากพึงอ้าง ม.อ.๑/๘๘ ที่กล่าวถึงข้างต้นแล้ว พึงสืบถึงหลักเดิมในบาลี คือ อัง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๐; ๖๒/๑๒๔

- และคำอธิบายรุ่นต่อมาในวิสุทธิ. ๓/๑๑๗, ๑๔๔.
๓๗. เช่น ส.นิ.๑๖/๑๔๔/๗๗; ๑๕๔/๘๔; ๒๓๓/๑๑๕; ๒๓๗/๑๑๗;
ส.ม.๑๔/๑๕๗๗/๔๘๘; ขุ.ญ.๓๐/๕๐๕/๒๔๘
๓๘. ส.นิ.๑๖/๒๖/๑๑; ๒๕๑/๑๒๖; กล่าวถึงความคิดของพระวิปัสสี
พุทธเจ้าและพระพุทโธเจ้า ๗ พระองค์อย่างเดียวกัน ที่ ที.ม.๑๐/
๓๙/๓๕; ส.นิ.๑๖/๒๓-๒๕/๖-๑๑.
๓๙. ดู วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๕, ๓๙๗, ๓๔๙, ๕๑๘ การแยกแยะดูตามเหตุ
ปัจจัย แบบปฏิบัติสมุปบาทก็ถือเป็นวัชชวิธีเช่นกัน (วิสุทธิ.
๓/๑๑๔; วิจารณ์.๑๖๘; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๒๑๗, ๒๓๘)
๔๐. ดู วิสุทธิ.๓/๒๐๕-๒๑๙; สงคท.๕๕ บางที่เรียก นามรูปปริจเฉท
บ้าง สังขารปริจเฉท บ้าง
๔๑. ส.ส.๑๕/๕๕๔/๑๙๘
๔๒. ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๘.
๔๓. ในสูตรนี้ใช้คำ โยนิโสอุปปริกษา แทน โยนิโสมนสิการ = ตรวจ
ดูโดยตลอด
๔๔. ส.ข.๑๗/๒๔๒-๗/๑๗๑-๔
๔๕. รตวินิตสูตร, ม.ม.๑๒/๒๔๒-๓๐๐/๒๘๗-๒๙๗
๔๖. ญาณกถา, ขุ.ป.๓๑/๑/๑; ๙๙-๑๑๑/๗๖-๘๒
๔๗. ดู วิสุทธิ. ๓/๒๐๖-๒๗๔; สงคท.๕๕-๕๕
๔๘. ส.ข.๑๗/๑๐๔/๖๔
๔๙. ส.ข.๑๗/๓๑๕/๒๐๕; วิธีพิจารณาแบบนี้พึงดูได้ในพระไตรปิฎก
บาลี เล่ม ๑๗ เกือบตลอดเล่ม และมีกระจายอยู่มากในเล่มอื่น
๕๐. ส.ข.๑๗/๘๗-๘๘/๕๓-๕๕ (ตทังคนิพพาน = นิพพานเฉพาะกรณี)
๕๑. ม.ม.๑๒/๑๒/๑๖
๕๒. พึงระวังว่า เหตุและผล (Cause and effect) เป็นคนละอย่างกับ
เหตุผล (reason)
๕๓. พึงดู จูฬมาสุกกโยวาทสูตร, ม.ม.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓.

๕๔. แสดงต้นทหาเป็นทุกขสมุทัย เช่น วินย.๔/๑๔/๑๘; ที.ม.๑๐/
๒๙๖/๓๔๓; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘
๕๕. แสดงกระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปบาทเป็นทุกขสมุทัย เช่น อง.ติก.
๒๐/๕๐๑/๒๒๗ และพุทพจน์แสดงหลักปฏิบัติสมุปบาททุกแห่ง
ซึ่งลงท้ายว่า **เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกขกฺขนฺธสฺส สมฺพโย โหติ.**
๕๖. คำนี้ไม่ใช่ของเดิม แต่จับใจความมาปรุงขึ้นใหม่ ถ้าเรียงลำดับ
แก้ควรเป็น ธรรมอรรถ หรือ อัมมัตถะ แต่เรียงเป็นอรรถธรรม
เพื่อความสละสลวย และแม้ในคัมภีร์ทั้งหลายเมื่อเข้ารูปสมาส
ท่านก็นิยมเรียงเป็นอรรถธรรมอย่างนี้เหมือนกัน เช่น ที.ปา.
๑๑/๑๔๓/๑๖๙; ขุ.ชา.๒๘/๘๓๘/๒๙๓; ขา.อ.๑๐/๑๔๔;
ขุ.ป.๓๑/๖๖๙/๕๗๖.
๕๗. ตัวอย่างความหมายของธรรมานุธรรมปฏิบัติจากบาลีและ
อรรถกถา; ปฏิบัติธรรมานุธรรม คือ ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติ
สอดคล้องปฏิบัติไม่ขัด ปฏิบัติคล้อยตามอรรถ (ขุ.ญ.๓๐/๕๔๐/
๒๗๐); ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ดำเนินปฏิบัติส่วนบุพภาค
อันเป็นธรรมคล้อยตามแก่ออกุตตรธรรม ๙ (ที.อ.๒/๒๓๖; ๓/
๒๗๖; ส.อ.๒/๓๒๖; อง.อ.๓/๒๒๘); คือ ดำเนินปฏิบัติส่วน
บุพภาค พร้อมทั้งศีลอันเป็นธรรมสอดคล้องแก่ออกุตตรธรรม ๙
(อง.อ.๒/๑๒๓, ๓๒๙, ๔๒๙, ๔๖๖); คือ ดำเนินปฏิบัติส่วน
บุพภาค พร้อมทั้งศีลเพื่ออรรถคือออกุตตรธรรม ๙ (อง.อ.
๓/๖๒); คือปฏิบัติวิปัสสนาธรรมอันเป็นธรรมคล้อยตาม
อริยธรรม (ที.อ.๒/๒๐๓; ส.อ.๓/๓๕๙; อุ.อ.๔๑๓); คือ ดำเนิน
วิปัสสนาธรรมอันเป็นธรรมอนุรูปแก่อริยธรรม (อง.อ.๓/
๓๑๓); คือ ดำเนินปฏิบัติที่เป็นธรรมคล้อยตามนิพพานธรรม
ซึ่งเป็นออกุตตระ (ส.อ.๒/๔๓); คือ เจริญวิปัสสนาภาวนาอัน
เป็นธรรมน้อยเพราะสอดคล้องแก่ออกุตตรธรรม (สุตต.อ.
๒/๑๖๒); ธรรมานุธรรม คือ ธรรมและอนุธรรม (ที.อ.๓/๑๕๐);

ธรรมานุธรรม ไขความว่าอนุธรรม คือ ปฏิบัติอันเหมาะสมกัน
แก่ธรรม (ม.อ.๓/๒๐๘); โลกุตตรธรรม ๙ ชื่อว่า ธรรมวิปัสสนา
เป็นต้นชื่อว่าอนุธรรมปฏิบัติอันเหมาะสมกันแก่ธรรมนั้น ชื่อว่า
อนุธรรมปฏิบัติ (น.ท.อ.๑/๗๘)

๕๘. อัง.สตตก.๒๓/๖๕/๑๑๔; ถ้าเป็นพระราชามหากษัตริย์ คำว่า
ธรรมในอัมมัตถกัมมหมายถึงหลักรัฐศาสตร์ ธรรมนิยมการ
ปกครองตามราชประเพณีเป็นต้น (ดู อัง.ปญจก.๒๒/๑๓๒/
๑๖๗; อัง.อ.๓/๕๖)

๕๙. อัง.จตุกก. ๒๑/๖/๙

๖๐. อัง.จตุกก. ๒๑/๑๘๖/๒๔๒

๖๑. อัง.ปญจก.๒๒/๑๕๔/๑๙๗; คำว่า โดยเคารพ (สกุจจ) หมายถึง
ความว่า ทำด้วยความตั้งใจจริง ถือเป็นเรื่องสำคัญ หรือเอาจริง
เอาจัง เช่น “วัจฉกั สกุจจ อูปนิชฌายติ” จ้องดูแลลูกวัวอย่าง
สนใจจริงจัง (วินย.๕/๑๗/๒๗)

๖๒. ดู อัง.ติก. ๒๐/๑๐๕/๔๗; อัง.สตตก.๒๓/๖๕/๑๑๗; อัง.อญฺฐก.
๒๓/๑๘๘/๓๔๙; อัง.ทิสก.๒๔/๘๓/๑๖๕; อัง.นวก.๒๓/๒๒๓/
๔๐๔; อัง.อญฺฐก.๒๓/๑๑๕-๖/๒๒๔-๖; ๑๕๒/๓๐๕ = ๑๗๕/๓๔๐;
อัง.จตุกก.๒๑/๙๗/๑๒๗; อัง.ทิสก.๒๔/๖๘/๑๓๖

๖๓. อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๙/๓๓๒ และที่มาอื่นๆ ซึ่งเคยอ้างแล้วบ่อยๆ

๖๔. แปลรวมความจาก อัง.ทิสก.๒๔/๑๑๓-๖/๒๓๘-๒๔๙; ใน อัง.ทิสก.
๒๔/๑๖๐-๒/๒๗๓-๒๘๒; ๑๗๐-๑/๒๘๗ แสดงอนุสสิการมถ ๑๐
เป็นอธรรม และกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นธรรม

๖๕. วินย.๘/๑๐๘๔/๔๐๖

๖๖. อัง.เอภาทิสก.๒๔/๒๐๙/๓๓๗; และพึงดูคล้ายกันที่ ๒๔/๑/๒;
๒/๓; ๒๐๘/๓๓๖

๖๗. ส.ข.๑๗/๓๖๖/๒๓๒

๖๘. ม.มุ.๑๒/๒๙๘/๒๙๕

๖๙. ชุ.ชา.๒๗/๔๖/๑๕; คนที่ไม่รู้จักอรรถ แปลจาก อนตฺตกุสฺส แปล
เอาความว่า คนฉลาดไม่เข้าใจเรื่อง; คำว่า “อรรถ” นี้ สู้ชี้แห่ง
อภิธานปิปปิกา แสดงความหมายไว้ ๙ นัย; น่าสังเกตว่า ใน
คัมภีร์รุ่นรองและชั้นอรรถกถา นิยมใช้อรรถในแง่ที่เป็นความ
หมาย เช่น “ชื่อว่าสัมมาสมาธิโดยอรรถคือไม่ฟุ้งซ่าน” (ช.
ปฏ.๓๑/๕๒/๓๑; คล้าย ๓๒๑/๔๓๘ ฯลฯ); “ชื่อว่าสมาธิ โดย
อรรถคือตั้งมั่น” (วิสุทธิ.๑/๑๐๕) แต่ในพระบาลีชั้นเดิม มักใช้
ในแง่ที่เป็นประโยชน์หรือความมุ่งหมาย เช่น “สมาธิมียา-
ภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถ” คือมีการรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นที่
หมาย (เช่น อัง.ทิสก.๒๔/๑/๒ เป็นต้น ที่เคยอ้างแล้ว)

๗๐. อัง.สตตก.๒๓/๓-๔/๓-๔ (ให้ถึงต้นเค้า แปลจาก โยนิโส);
อรรถกถาไขความของบาลีแห่งนี้เสียสูงสุดยอด โดยแปลว่า วิจัย
ธรรมคืออริยสัจ ๔ โดยแยกคาย จึงเห็นแจ้งสัจธรรมด้วย
มรรคปัญญารวมทั้งวิปัสสนา (อัง.อ.๓/๑๗๗)

๗๑. อัง.ปญจก.๒๒/๑๔๓/๑๘๙; ๑๘๕/๒๖๗

๗๒. ส.สพ.๑๘/๕๑๒/๓๒๐.

๗๓. นิชฌามปฏิบัติ ใน อัง.ติก.๒๐/๕๙๖/๓๘๐; ข้อปฏิบัติบางอย่าง
ของปฏิปทานี้ ท่านยอมรับเข้ามาในพุทธศาสนา อนุญาตให้ภิกษุ
ถือได้ เช่น การถือผ้าบังสุกุล (ผ้าที่เขาทิ้งแล้ว) แต่เป็นไปโดย
เหตุผลว่าเพราะเข้ากับลักษณะเป็นอยู่ง่าย ไม่วุ่นวาย ทางการ ไม่
มีโทษ (อัง.จตุกก.๒๑/๒๗/๓๔) และก่อนจะใช้ต้องนำมาซัก ต้ม
เย็บ ย้อม ให้เรียบร้อย ได้กำหนดตามระเบียบ และให้ถือเป็น
วัตร คือ เป็นข้อปฏิบัติพิเศษตามสมควรใจ ไม่บังคับ

๗๔. เน้นอีกว่า ไม่พึงเข้าใจความหมายของกามแคบๆ อย่างสามัญใน
ภาษาไทย ขอทำความเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น ภิกษุรูปหนึ่งพบ
ชาวบ้าน ก็ถกทายถามสุขทุกข์ของเขาและครอบครัวของเขา ถ้า
ไม่ถามด้วยเมตตา แต่มุ่งให้เขาชอบใจแล้วนิมนต์อยู่รับการ

- อุปถัมภ์บำรุงเป็นต้น อย่างนี้เรียกว่าปราศรัยเพราะอยากได้กาม (ดู ธ.อ.๔/๔๒)
๗๕. นิสสรณะในที่นี้ คือ ปิตุสขที่ไม่ต้องอาศัยกาม (ดูพุทธพจน์ที่จะอ้างต่อไป)
๗๖. อัง.ติก.๒๐/๕๔๓-๖/๓๓๒-๕
๗๗. ส.ข.๑๗/๕๙-๖๐/๓๔-๖ (สูตรต่อไปก็มีข้อความคล้ายเรื่องคุณโทษและทางออกของโลกข้างต้น); นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ตรัสทำนองเดียวกันกับสูตรนี้อีก ๒-๓ แห่งคือ ตรัสเกี่ยวกับธาตุ ๔ (ส.นิ.๑๖/๔๐๔-๔/๒๐๓-๗); เกี่ยวกับอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ (ส.สพ.๑๘/๑๓-๑๘/๘-๑๖); เกี่ยวกับอินทรี ๕ (ส.ม.๑๙/๘๙๕-๖/๒๗๐)
๗๘. ม.ม.๑๒/๒๐๐/๑๗๒
๗๙. ดู ม.ม.๑๒/๑๙๗-๙/๑๖๘-๑๗๒; ๒๑๒-๘/๑๘๑-๔
๘๐. ที.ปา.๑๑/๓๐๑/๒๕๒; ๔๑๗/๒๙๗; อัง.ปญจก.๒๒/๒๐๐/๒๗๒ (ต่อไปกล่าวถึงนิสสรณะแห่งพยาบาท แห่งวิหิงสา เป็นต้น); ใน ข.อิติ.๒๕/๒๕๐/๒๗๗ กล่าวถึงเนกขัมมะว่า เป็นนิสสรณะของกามทั้งหลาย
๘๑. ม.ม.๑๓/๒๘๑/๒๗๔
๘๒. ม.ม.๑๒/๒๑๑/๑๘๐.
๘๓. ข.ปฏี.๓๑/๔๓๓-๔/๓๑๑-๔
๘๔. ดู ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗; ข.ม.๒๙/๙๖๔/๖๑๑; ดูประกอบ ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒; ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุดก็คือการพิจารณาในการบริโภคอาหาร ซึ่งเมื่อปฏิบัติอย่างนี้จะเชื่อว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร (โภชนเมตตัตถุญตา) เช่น ม.ม.๑๒/๔๖๖/๕๐๐; ม.อ.๑๔/๙๖/๘๓; ส.สพ.๑๘/๑๘๕/๑๓๑; ๓๑๘/๒๒๑; อัง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑; อัง.สตตก.๒๓/๙๙/๑๖๙; เป็นการบรรเทาสดับตา ใน ข.ม.๒๙/๔๑๑/๒๘๘, พึงสังเกตว่า คำว่าพิจารณาโดย

- แบบคายในกรณีนี้ ใช้ โยนิโสปฏิสังขา แต่ก็มีคามหมายอยู่ในขอบเขตของโยนิโสมนสิการตามหลักใน ม.ม.๑๒/๑๑/๑๒ และที่เห็นได้ชัดถึงการใช้คำ โยนิโสปฏิสังขา กับ โยนิโสมนสิการแทนกันใน ม.ม.๑๒/๑๘/๑๙ กับ ส.ม.๑๙/๔๑๔/๑๑๓ (ความจริงศัพท์สาธิตวรรสูตร, ม.ม.๑๒/๑๐-๑๙/๑๒-๒๐ เป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับแสดงขอบเขตความหมายของโยนิโสมนสิการ และมีสูตรคล้ายกันที่ อัง.จก.๒๒/๓๒๙/๔๓๔)
๘๕. โยนิโสมนสิการ ๓ วิธีสุดท้ายนี้ (วิธีที่ ๘-๙-๑๐) เป็นส่วนที่ได้เขียนไว้ยืดยาวมากกว่าวิธีก่อนๆ แต่ต้นฉบับได้สูญหายไปเสีย ส่วนที่ปรากฏ ณ ที่นี้ เป็นเนื้อความที่เขียนทดแทนใหม่ ห่างจากเวลาที่เขียนครั้งเดิมประมาณ ๑๐ เดือน คือ เกือบ ๑ ปี และเขียน ณ สถานที่อื่นห่างไกล ไม่มีตำรับตำราครบถ้วน อีกทั้งจำเพาะเป็นส่วนที่ไม่ได้เขียนโครงเรื่องเดิมไว้ด้วย ลำดับความและเนื้อหาจึงอาจขาดตกเกิน หรือแปลกไปจากที่เขียนไว้เดิมได้ไม่น้อย เฉพาะอย่างยิ่งในคราวใหม่นี้ ได้พยายามเขียนรวบรัด เพื่อเร่งให้ทันการพิมพ์ที่ได้ล่าช้ามานาน
๘๖. ดู วิสุทธ.๒/๒-๑๔; สังเวค หรือความสังเวช ตามความหมายเดิมนี้ ไม่สู้ตรงกับที่เข้าใจในภาษาไทย ดังที่เคยชี้แจงที่อื่นแล้ว
๘๗. กุสัณตัตถุ และอารัพภัตถุ มาใน ที.ปา.๑๑/๓๔๓-๔/๒๖๗-๒๗๑; ๔๔๘-๙/๓๑๘-๓๒๓; อัง.ยัญญก.๒๓/๑๘๕-๖/๓๔๓-๗
๘๘. ม.ม.๑๒/๒๕๖-๒๖๒/๒๔๑-๗ (ใจความที่สรุปรวมถึงมติของอรรถกถาและคำอธิบายของผู้เขียนด้วย)
๘๙. ฉันทะในที่นี้ หมายถึงต้นหาฉันทะ คือ ราคะ หรือโลภะ
๙๐. อัง.ปญจก.๒๒/๑๖๑/๒๐๗.
๙๑. อัง.ปญจก.๒๒/๑๖๒/๒๐๗-๒๑๒ (แปลเอาความตามสบาย); นอกจากนี้พึงดูประกอบ อาฆาตวัตถุ (เรื่องที่ทำให้เกิดอาฆาต) ๙ และอาฆาตปฏิวินัย (วิธีกำจัดอาฆาต) ๙ ที่ ที.ปา.๑๑/๓๕๑-๒/

- ๒๗๗; ๔๕๙-๔๖๐/๓๓๑; อัง.นวก.๒๓/๒๓๓-๔/๔๒๒-๓; อาฆาต
วัตถุ ๑๐ อาฆาตปฏิวินัย ๑๐ ที่อัง.ทสก.๒๔/๗๙-๘๐/๑๖๐-๑;
(มีเฉพาะอาฆาตวัตถุ ที่ วินย.๘/๑๐๙๙/๔๑๑; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๐/
๕๒๖; ๑๐๒๗/๕๒๘)
๙๒. วิสุทธิ.๒/๙๓-๑๐๖ (คัมภีร์วิสุทธิมคค์บรรยายเรื่องนี้ไว้เพราะเป็น
ส่วนหนึ่งแห่งการเจริญเมตตาพรหมวิหารซึ่งเป็นกรรมฐาน
อย่างหนึ่ง แม้อุบายในการมนสิการเกี่ยวกับกรรมฐานอย่างอื่น
เช่น อสุภะ และ ธาตุมนสิการ เป็นต้น ท่านก็แสดงไว้มากเช่น
เดียวกัน; อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า วิธิมนสิการ ณ ที่นี้ ท่านแสดง
สำหรับพระภิกษุ แต่คฤหัสถ์ก็อาจพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะสม
กับตนได้)
๙๓. ในการเขียนครั้งก่อนที่ต้นฉบับได้หายไป เนื้อความส่วนที่เกี่ยว
กับการทำความเข้าใจพิเศษ เพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดในเรื่องนี้
เป็นตอนที่ได้พยายามคิดเขียนด้วยความประสงค์จะให้ชัดเจน
มากที่สุดแห่งหนึ่ง ส่วนในการเขียนครั้งใหม่นี้ไม่อาจจดจำความ
ที่เขียนไปแล้วในครั้งก่อนได้ จึงเขียนพอให้เข้าใจ
๙๔. อารมณีนี้นี้ หมายถึงคำที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า emotion ไม่
ใช่อารมณในภาษาธรรม (แต่ถ้ามองให้ลึกจริงๆ ก็เป็นการตก
อยู่ในอำนาจของอารมณในภาษาธรรมด้วย)
๙๕. ภัทเทกรัตตสูตร, ม.อุ.๑๔/๕๒๖-๕๓๔/๓๔๘-๓๕๑ และดูสูตรสืบ
เนื่องต่อไป ไป ๑๔/๕๓๕-๕๓๘/๓๕๒-๓๗๕, (ผู้มีแต่ละวันเจริญดี
แปลจาก ภัทเทกรัตต ซึ่งแปลโดยพยัญชนะว่า ผู้มีราตรีเดียว
เจริญ จะแปลว่า ผู้มีแต่ละราตรีนำโชค ก็ได้)
๙๖. ส.ส.๑๕/๒๒/๗
๙๗. ชุ.ชา.๒๗/๕๔๕/๑๓๖; ๑๐๙๒/๒๓๑
๙๘. ชุ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น
๙๙. พุทธปัจฉิมวาจา, ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐

๑๐๐. อัง.ปญจก.๒๒/๗๘/๑๑๗
๑๐๑. อัง.ปญจก.๒๒/๗๗/๑๑๕
๑๐๒. อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑
๑๐๓. อัง.ปญจก.๒๒/๘๐/๑๒๔
๑๐๔. สังคิติสูตร ในพระไตรปิฎก ก็เกิดจากการที่พระพุทธเจ้าทรง
ปรารภอดีต (การแตกแยกของนิครนถ์ ภายหลังศาสนาสิ้นชีพ)
และทรงปรารภอนาคต (การรื้อยกรองธรรมวินัย เพื่อเป็นหลัก
ช่วยมิให้สงฆ์ภายในแตกแยกกัน); ข้อสรุปที่ดีที่สุด ก็คือ ความ
หมายของสติที่เป็นพุทธพจน์นั่นเองว่า “ระลึกถึงที่ทำคำที่พูด
แล้วแม่นยำได้” (ที.ปา.๑๑/๓๕๗/๒๘๓; อภิ.วิ.๓๕/๕๔๓/๓๐๖;
ฯลฯ ฯลฯ)
๑๐๕. ม.มุ.๑๒/๕๐๙/๕๕๐; ส.ส.พ.๑๘/๕๖๑/๓๖๑
๑๐๖. เช่น ม.ม.๑๓/๗๑๑/๖๕๑; อัง.ทสก.๒๔/๙๔/๒๐๔ ซึ่งแสดง
เนื้อความต่อไป
๑๐๗. วินย.อ.๑/๖๐; ปญจ.อ.๑๔๕; วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๒๓๕; และดู
ประกอบ วิสุทธิ.๓/๑๑๔,๓๗๔; วิภังค.อ.๑๖๘; ปญจ.อ.๖๗๕;
และดูเบ็ดเตล็ด วินย.ฎีกา.๑/๒๒๗; วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๔๕/๒๑๗,
๕๑๘; อัง.อ.๓/๑๖๖.
๑๐๘. ดูบาฬีที่ยกมาแสดงต่อไป
๑๐๙. เช่น วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๔๕, ๓๔๙,๓๔๗ (คำเดิมที่ใช้ในความหมาย
นี้ คือ วิภังค์ เช่น ธาตุวิภังค์ ชนวิภังค์ เป็นต้น)
๑๑๐. ดู ม.อุ.๑๔/๑๙๘-๒๓๓/๑๔๕-๑๖๕; อัง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙;
อัง.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๖ (จะยกความจากบาลีมาแสดงเป็นตัว
อย่างข้างหน้า)
๑๑๑. ดู วิสุทธิ.๑/๑๐๓
๑๑๒. ดู วินย.๑ ตอนเวรัญชกัณฑ์
๑๑๓. ดู พุทธพจน์ที่จะยกมาให้พิจารณาต่อไป

๑๑๔. ม.ม.๑๒/๔๒๕/๔๕๗
๑๑๕. ปัญหา ๔ มาใน ที.ปา.๑๑/๒๕๕/๒๔๑; อัง.ติก.๒๐/๕๐๗/๒๕๓;
อัง.จตุกก.๒๑/๔๒/๕๙; และอ้างถึงใน นิท.อ.๑/๘; ตัวอย่าง
อธิบายมาใน มิสินท.๑๙๙ (ฉบับอักษรโรมัน หน้า ๑๔๔); ที.อ.
๒/๒๑๙; อัง.อ.๒/๒๔๓
๑๑๖. ท่านว่า ความเห็นความเข้าใจที่ทำให้ตั้งคำถามประเภทนี้ เกิด
จากอโยนิโสมนสิการ หรือจากปรโตโฆสะที่ผิด (ดู อัง.ทสก.๒๔/
๙๓/๒๐๐; มิสินท.๒๐๐; อัง.อ.๒/๒๔๒)
๑๑๗. เช่น ม.ม.๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓; ส.ส.พ.๒๘/๗๕๒-๘๐๓/
๔๕๕-๔๘๙
๑๑๘. เช่น ส.น.๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๓๗; ๑๒๙-๑๓๓/๗๒-๗๔
๑๑๙. ดู เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร, ม.อ.๑๔/๑๙๘/๑๔๕-๒๓๓/๑๖๕
(กล่าวถึงปัจจัย ๔ บุคคลและสิ่งอื่นๆ อีกหลายอย่าง)
๑๒๐. อัง.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๖ (มีในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตรที่อ้างแล้ว
ด้วย); มีคล้ายกันนี้ แต่อธิบายส่วนที่เกี่ยวกับบุคคลในแง่สำหรับ
พระภิกษุชื่อยาวหน่อย ใน อัง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙ (เคยอ้างใน
ตอนว่าด้วยกัลยาณมิตร)
๑๒๑. วนเปตตสูตร, ๑๒/๒๓๔-๒๔๒/๒๑๒-๒๑๙ (กล่าวถึง คาม นิคม
นคร ชนบท และบุคคลด้วย ความทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะ
ตอนว่าด้วยบุคคล ความคล้ายกับ อัง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙
ด้วย; คำแปลในที่นี้ลัดข้ามไปบ้าง เพื่อไม่ให้เยิ่นเย้อ)
๑๒๒. ม.ม.๑๓/๙๓-๙๔/๘๙-๙๑
๑๒๓. อัง.ติก.๒๐/๕๑๘/๒๘๙ (การบำเพ็ญพรต แปลจากคำว่า **ชีวิต**,
การบวชบำเรอ แปลจากคำว่า **อุปัฏฐานสาร**; พึงตรวจสอบ
ความหมายกับบรรณกถาด้วย)
๑๒๔. อัง.ทสก.๒๔/๙๔/๒๐๔ (ต่อมา วัชชียมาหิตะ คหบดี ได้ไปเฝ้า
ทูลความแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสอธิบายถึงตบะที่ควร

- บำเพ็ญและตบะที่ไม่ควรบำเพ็ญ เป็นต้น โดยหลักความเจริญ
และความเสื่อมแห่งกุศลและอกุศลธรรมคล้ายกับเรื่องก่อนๆ)
๑๒๕. ม.ม.๑๓/๗๑๐-๑/๖๕๐-๑ (ต่อจากนี้ทรงอธิบายและยกตัวอย่าง
การงาน ๔ แบบนั้น; การงานฝ่ายฆราวาส = ฆราวาสกรรมฐาน,
การงานฝ่ายบรรพชา = บรรพชากรรมฐาน)
๑๒๖. ม.อ.๑๔/๖๐๑-๒/๓๘๘
๑๒๗. อัง.ฉก.๒๒/๓๑๕/๓๘๗; อัง.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๗
๑๒๘. ส.ส.พ.๑๘/๖๓๑-๖๔๓/๔๐๘-๔๑๕; อัง.ทสก.๒๔/๙๑/๑๘๘
๑๒๙. อัง.ปญจก.๒๒/๑๘๑-๑๙๐/๒๔๕-๗ (ตรัสถึงภิกษุผู้ถือครองผ้า
บังสุกุล ผู้ถืออยู่รกขมูล และผู้ถืออุตุคงค์อื่นๆ อีกหลายข้อใน
ทำนองเดียวกัน)
๑๓๐. อัง.ฉก.๒๒/๓๓๐/๔๓๖
๑๓๑. อัง.ปญจก.๒๒/๑๐๓/๑๔๗ (แยกออกมาจากข้ออื่นอีก ๔ ข้อ)
๑๓๒. ชุ.ธ.๒๕/๓๑/๕๕
๑๓๓. ส.ส.๑๕/๑๓๐/๔๐
๑๓๔. ส.น.๑๖/๗๑๖/๓๒๘ (การได้เป็นตัวตนต่างๆ แปลจาก **อตุตถาว
ปฏิลาภ**)
๑๓๕. ส.ส.พ.๑๘/๖๖-๖๗/๔๓-๔๕.
๑๓๖. อัง.ติก.๒๐/๕๓๓/๓๑๐
๑๓๗. จบความที่เขียนใหม่แทนต้นฉบับซึ่งได้หายไป (ขณะเขียนความ
ตอนนั้น ไม่มีต้นฉบับส่วนอื่นอยู่ด้วย สำหรับเทียบเคียงหรือ
ตรวจสอบ ดังนั้น หากมีเนื้อความซ้ำกัน พึงอนุญาตด้วย)
๑๓๘. เทียบ วิสุทธ.๒/๒๐ (พึงสังเกตกันสืบสนว่า คนบำเพ็ญกรรมฐาน
บางอย่างที่มองเห็นคนหรืออะไรๆ เป็นอสุภะ เป็นปฏิฆะ ไม่สวย
ไม่งาม เรียกว่ายังอยู่เพียงขั้นสมถะ ยังมองไปตามสมมติบัญญัติ
เพียงแต่ถือเอาสมมติแห่งที่จะมาใช้แก้กิเลสของตนได้ ส่วน
วิปัสสนามองเห็นตามสภาวะแท้ๆ ตรงตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็น

ของมัน ตามเหตุปัจจัย เรียกว่า ตามเป็นจริง เพราะตามความจริงสิ่งทั้งหลายไม่มีงามไม่งาม ไม่มีสวยไม่มีน่าเกลียด)

๑๓๙. ผู้ที่จะช่วยแนะความรู้คิดแก่ผู้อื่น อาจถือโยนิโสมนสิการ ๓ อย่างต่อไปนี้เป็นหลักพื้นฐานสำหรับตรวจสอบพื้นเพทางด้านภูมิปัญญาหรือความรู้คิดของบุคคล คือ

๑. การคิดแบบปัจจัยการ คือ ดูว่า เขามีความคิดเป็นเหตุเป็นผล รู้จักคิดเหตุผลหรือเป็นคนมีเหตุผล รู้จักสืบค้นเหตุปัจจัยหรือไม่

๒. การคิดแบบวิภาษวาท คือ ดูว่า เขารู้จักมองสิ่งทั้งหลาย หรือเรื่องราวต่างๆ ได้หลายแง่หลายมุม รู้จักแยกแยะแง่มุมต่างๆ ที่อาจเป็นไปได้ ไม่มองแง่เดียว ไม่คิดคลุมเครือ ดังนี้หรือไม่

๓. การคิดแบบบรรทัดธรรมสัมพันธ์ คือ ดูว่า เขาพูด ฟัง หรืออ่านอะไร สามารถจับหลักจับประเด็นหรือแก่นของเรื่อง (ธรรม) และเข้าใจความหมาย ความมุ่งหมาย หรือคุณค่า ประโยชน์ หรือแนวที่จะกระจายขยายความของเรื่องนั้นๆ (อรรถ) หรือไม่

๑๔๐. พึงแยกแยะระหว่าง ศรัทธาชนิดที่คิดเหตุผลเห็นสมจริงแล้วจึงเชื่อ กับศรัทธาชนิดเชื่อก่อนแล้วจึงคิดทำให้มีเหตุผล

๑๔๑. ส.ม.๑๙/๑๖๓๔-๗/๕๑๖-๗; ที่เรียกโสตาปัตติยัคคะ เช่น ส.ม.๑๙/๑๔๒๙/๔๓๔, ที่เรียกปัญญาวุฒิธรรม เช่น ส.ม.๑๙/๑๖๓๔/๕๑๗; อ.จ.ต.ก.๒๑/๒๔๘/๓๓๒ (เคยอ้าง)

๑๔๒. ดู ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร ข้างต้น

๑๔๓. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ก็คือ มรรคหรือนิพพานคามินีปฏิบัติ (ที่มากมาย เช่น ช.ม.๒๙/๗๒๙/๔๔๑)